ΔΙΑΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ:

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ, ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ:

«Ανάδειξη Μυκηναϊκών Ανακτόρων: η περίπτωση της Μιδέας»

ΣΑΜΠΑΤΑΚΟΥ ΔΕΣΠΟΙΝΑ – ΒΑΣΙΛΙΚΗ

Α.Μ.: 1416

ΑΘΗΝΑ 2017

Φύλλο Εξέτασης

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

(Υπογραφή)	*(Υπογραφή)*	*(Υπογραφή)*
.....	.....	.....
Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα Παναγιώτα, Ομότιμη καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών	Μαλλούχου-Tufano Φανή, Καθηγήτρια Συντήρησης, Αποκατάστασης, Διαχείρισης Αρχιτεκτονικών Μνημείων και Συνόλων Σχολή Αρχιτεκτόνων-Μηχανικών Πολυτεχνείο Κρήτης	Βαβουρανάκης Γεώργιος, Επίκουρος Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Επιβλέπουσα	*Μέλος*	*Μέλος*

Η Δέσποινα – Βασιλική Σαμπατάκου, γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο «Ανάδειξη Μυκηναϊκών Ανακτόρων: η περίπτωση της Μιδέας» αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Η ΔΗΛΟΥΣΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία εκπονήθηκε στα πλαίσια του διατμηματικού μεταπτυχιακού προγράμματος «Διαχείριση Μνημείων: Αρχαιολογία, Πόλη και Αρχιτεκτονική». Θέμα της εργασίας είναι ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου της Μιδέας και των Δενδρών. Σκοπός είναι να επισημανθεί η σημασία της Ακρόπολης της Μιδέας, αλλά και του νεκροταφείου των Δενδρών, να καταδειχθεί η σύνδεσή της με τα άλλα δύο σημαντικά μυκηναϊκά κέντρα, των Μυκηνών και της Τίρυνθας και να τονιστεί ο ιδιαίτερος ρόλος του τοπίου της Αργολικής πεδιάδας. Αυτά τα σημεία θα αποτελέσουν τη βάση των προτάσεων για την βέλτιστη ανάδειξη του χώρου. Οι προτάσεις αυτές συνοψίζονται στην δημιουργία οργανωμένων περιπάτων μέσω διαδρομών, με την κατασκευή ενός ποδηλατοδρόμου, ο οποίος μπορεί να προσφέρει ταχύτερη πρόσβαση στους αρχαιολογικούς χώρους, χωρίς να στερεί την απόλαυση του τοπίου, με εφαρμογή για smartphone που θα ακολουθεί τον χρήστη στην πεζοπορία ή ποδηλατοδρομία του, δίνοντάς του κάθε φορά χρήσιμες πληροφορίες για την αργολική πεδιάδα και τον μυκηναϊκό πολιτισμό, με τη διανομή ενιαίου φυλλάδιο, με τη δήλωση της θέσης των Μυκηνών στην Ακρόπολη της Μιδέας, με ενιαίο εισιτήριο και για τους τρεις αρχαιολογικούς χώρους, με τοπικό λεωφορείο που θα μεταφέρει τους επισκέπτες κυκλικά στις Ακροπόλεις και με εργασίες στερέωσης και ανάδειξης των τάφων του νεκροταφείου των Δενδρών.

ABSTRACT

This paper was produced as part of the interdisciplinary Master program '*Monuments Management: Archaeology, City and Architecture*.' Subject of this project is the promotion of the archaeological site of Midea and Dendra. The basic aim is to demonstrate the significance of the Acropolis of Midea, and of the cemetery of Dendra, to demonstrate the connection between the other two important Mycenaean centers, Mycenae and Tiryns and to illustrate the particular role of the Argive plain landscape. These points will provide the basis for the suggestions for the optimal promotion of the site. These suggestions are summarized in the creation of organized walks through paths, the construction of a bicycle path, which can provide faster access to the archaeological sites, without depriving the delight of the landscape. Moreover, it is suggested to build an application for smartphone that will follow the user while hiking or cycling, providing helpful information for the Argive plain and the Mycenaean civilization. Additionally, the distribution of a fully-guided brochure has been suggested, the statement of the position of the Mycenae Acropolis of Midea, with a unified ticket for all three sites, and a local bus that would take visitors round the Citadels.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Σε αυτό το σημείο θεωρώ υποχρέωσή μου να ευχαριστήσω ορισμένους από τους ανθρώπους που συνέβαλαν, ο καθένας με τον τρόπο του, στην εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Αρχικά, θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα καθηγήτρια της διπλωματικής μου εργασίας, Ομότιμη καθηγήτρια Παναγιώτα Πολυχρονάκου – Σγουρίτσα για την πολύτιμη καθοδήγησή της, αλλά και για την εμπιστοσύνη και εκτίμηση που μου έδειξε. Καθοριστική υπήρξε και η υποστήριξη του Επίκουρου καθηγητή Γεώργιου Βαβουρανάκη, ο οποίος με τις στοχευμένες παρατηρήσεις του οδήγησε στην βελτίωση της εργασίας αυτής, γι' αυτό και τον οποίο ευχαριστώ ιδιαιτέρως. Τις ευχαριστίες μου εκφράζω και στην Καθηγήτρια Φανή Μαλλούχου – Tufano που δέχτηκε να είναι μέλος της τριμελούς επιτροπής αξιολόγησης. Ιδιαίτερες ευχαριστίες να απευθύνω στην Δρ. Αρχιτέκτονα - Αναστηλώτρια Ελένη – Άννα Χλέπα για την καθοριστική της βοήθεια, η οποία στάθηκε σημαντικός αρωγός στην προσπάθειά μου και με υποστήριξε σε κάθε φάση της πορείας μου. Εξαιρετικά πολύτιμη στην έρευνά μου υπήρξε και η συμβολή του Καθηγητή Γιάννη Α. Πίκουλα, ο οποίος με βοήθησε αρκετά να κατανοήσω το οδικό δίκτυο της Αργολίδας. Ιδιαίτερες ευχαριστίες στη Φωτεινή Μπαλλά και στην Σταυρούλα Κανακάκη για την αμέριστη βοήθειά τους καθ' όλη τη διάρκεια εκπόνησης της εργασίας μου. Τέλος, θέλω να ευχαριστήσω βαθιά τον Παντελή, που δεν έπαψε στιγμή να πιστεύει σε εμένα, ακόμη και όταν εγώ έπαυα.

Στους Γονείς μου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ 1
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α 2
1. Η Μυκηναϊκή ακρόπολη της Μιδέας 2
1. 1. Η Μιδέα στους μύθους και τις πηγές 2
1. 2. Ο χώρος και οι ανασκαφές 3
2. Το μυκηναϊκό νεκροταφείο των Δενδρών 8
2. 1. Ιστορικό ανασκαφικών ερευνών 8
3. Επεμβάσεις αποκατάστασης και ανάδειξης 11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β 14
1. Τοπίο 14
1. 1. Ο όρος και η ιστορία του 14
1. 2. Το τοπίο στη Μιδέα 20
1. 3. Νομοθεσία και Προστασία 22
1. 3. 1. Διεθνές δίκαιο 22
1. 3. 1. i. Διεθνείς Συμβάσεις 22
1. 3. 1. ii. Η Σύμβαση της Φλωρεντίας 24
1. 3. 2. Ελληνική νομοθεσία 26
1. 4. Αργολικό τοπίο 28
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ 31
ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ 31
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ 46
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 47
ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ 54
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ 57

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το ανακτορικό κέντρο της Μιδέας αποτελεί μία από τις σημαντικότερες θέσεις του Μυκηναϊκού κόσμου, αφού είχε την δυνατότητα να ελέγχει ολόκληρη την Αργολική πεδιάδα, μέσω ενός δικτύου επαφών και σχέσεων με τα υπόλοιπα μυκηναϊκά κέντρα της Αργολίδας, αλλά και με σημαντικές περιοχές της Μεσογείου. Τα ευρήματα από τις ανασκαφές, που ξεκίνησαν το 1907 και συνεχίζονται, έχουν καταδείξει τη σημασία της Μιδέας κατά τους Υστεροελλαδικούς χρόνους. Η αποκατάσταση και η ανάδειξη της ακρόπολης της Μιδέας είναι εξαιρετικά καλές και σύμφωνες με τις διεθνείς συμβάσεις για την προστασία και την ανάδειξη των μνημείων, αλλά δεν έχουν καταφέρει να αναδείξουν αυτόν τον σημαντικό ρόλο της Μιδέας, ούτε και τη σύνδεσή της με τα άλλα δύο σημαντικά μυκηναϊκά κέντρα, την Τίρυνθα και τις Μυκήνες. Αντίστοιχα, ούτε η σύνδεση της ακρόπολης της Μιδέας με το νεκροταφείο των Δενδρών είναι εμφανής. Επιπροσθέτως, η κατάσταση των τάφων του νεκροταφείου των Δενδρών είναι αρκετά άσχημη σήμερα, με αποτέλεσμα να τίθενται σε κίνδυνο τόσο οι τάφοι, όσο και οι επισκέπτες τους χώρου.

Με την παρούσα εργασία επιδιώκεται η παρουσίαση της Μιδέας και των Δενδρών, η τεκμηρίωση του σημαντικού ρόλου που είχαν στον Μυκηναϊκό κόσμο, αλλά κυρίως η διατύπωση ορισμένων προτάσεων που θα μπορούσαν να βοηθήσουν, ώστε η Μιδέα να αποκτήσει την αναγνωρισιμότητα που θα έπρεπε να έχει, εντασσόμενη σε ένα ευρύτερο δίκτυο διαδρομών. Για τον σκοπό αυτό η εργασία έχει δομηθεί σε τρία βασικά μέρη: στο πρώτο γίνεται αναφορά στο ιστορικό των ανασκαφών τόσο στην Ακρόπολη της Μιδέας, όσο και στο νεκροταφείο των Δενδρών, ούτως ώστε να καταδειχθεί η σημασία της ως μυκηναϊκού κέντρου. Στο δεύτερο μέρος γίνεται λόγος για το αργολικό τοπίο αλλά και τη νομοθεσία που διέπει την προστασία του. Στο τρίτο μέρος διατυπώνονται οι προτάσεις για την καλύτερη ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου. Τέλος, κάποια συμπεράσματα θα βοηθήσουν να γίνει καλύτερα κατανοητή η σημασία μιας τέτοιας προσέγγισης της ανάδειξης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α

1. Η Μυκηναϊκή ακρόπολη της Μιδέας

1. 1. Η Μιδέα στους μύθους και τις πηγές

Η Μιδέα αναφέρεται από τους αρχαίους συγγραφείς, ιστοριογράφους και γεωγράφους, Πλούταρχο, Απολλόδωρο, Στράβωνα και Παυσανία. Όταν ο τελευταίος επισκέφθηκε και περιηγήθηκε την ακρόπολη στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ., αναφέρει πως τη βρήκε ακατοίκητη.[1] Ο Παυσανίας και οι υπόλοιποι περιηγητές και συγγραφείς θεωρούν ότι η Μιδέα κατέχει σημαντική θέση στους μύθους και συνδέεται με ορισμένους από τους πιο διάσημους ήρωες της ελληνικής μυθολογίας. Σύμφωνα με την παράδοση, τα τείχη της ακρόπολης αποδίδονται στον Περσέα, ο οποίος τείχισε και την ακρόπολη των Μυκηνών. Μυθικός βασιλιάς της Μιδέας υπήρξε ο Ηλεκτρύων, γιος του Περσέα. Κόρη του Ηλεκτρύωνα ήταν η Αλκμήνη, η μητέρα του Ηρακλή, η οποία γεννήθηκε και ανατράφηκε στη Μιδέα. Τα ερείπια της κυκλώπειας οχύρωσης της Μιδέας είχαν επισημανθεί και περιγραφεί από τους περιηγητές του 19ου αιώνα Gell και Leake. Αργότερα, οι λόγιοι και ερευνητές Curtius, Conze, Michaelis, Frazer, αλλά και ο πρώτος ανασκαφέας της Μιδέας, ο Persson, ταύτισαν την αναφερόμενη από τον Παυσανία και τον Στράβωνα αρχαία Μιδέα.[2]

Το 1907 πραγματοποιήθηκε μικρής έκτασης έρευνα στην ακρόπολη από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο. Ωστόσο, οι πρώτες δοκιμαστικές ανασκαφές στη Μιδέα ξεκίνησαν το 1939 από τον Σουηδό αρχαιολόγο Axel Persson, τον ανασκαφέα των Δενδρών και της Ασίνης.[3] Το 1963[4] πραγματοποιήθηκε περιορισμένη έρευνα από τους Νικόλαο Βερδελή και Paul Åström[5], ενώ οι συστηματικές ανασκαφές στην ακρόπολη, ως κοινό Ελληνοσουηδικό πρόγραμμα, άρχισαν το 1983, αρκετά αργότερα από τις σημαντικές ανασκαφές στα υπόλοιπα σημαντικά μυκηναϊκά κέντρα της Αργολίδας και συνεχίζονται μέχρι σήμερα.[6]

---

[1] Åström 1983, 57.
[2] Δημακοπούλου, Διβάρη – Βαλάκου 2010, 13.
[3] Persson 1942, 3 - 16, εικ. 1, 4 - 5.
[4] Åström, 1983.
[5] Åström 1983, 22 – 41.
[6] Ετήσιες προκαταρκτικές εκθέσεις από τις Ελληνο-Σουηδικές ανασκαφές έχουν δημοσιευθεί στο *Opuscula Atheniensia* από το 1986 και έπειτα και στο ετήσιο περιοδικό του Σουηδικού Ινστιτούτου της Αθήνας και της Ρώμης μετά το 2007. βλ. επίσης Demakopoulou 2007, με αναφορές.

1. 2. Ο χώρος και οι ανασκαφές

Η ακρόπολη της Μιδέας αποτελεί το τρίτο σπουδαιότερο ισχυρό κέντρο της Μυκηναϊκής Αργολίδας, έπειτα από τις άλλες δύο ακροπόλεις, των Μυκηνών και της Τίρυνθας.[7] Η σημασία της ως μεγάλου μυκηναϊκού κέντρου γίνεται εύκολα αντιληπτή από την κυκλώπεια οχύρωσή της, τα ευρήματα των ανασκαφικών ερευνών, τη θέση της στη μυθολογία και τη σύνδεσή της με το πλούσιο μυκηναϊκό νεκροταφείο των Δενδρών.[8]

Η κατοίκηση στη Μιδέα ανάγεται στη Νεώτερη και Τελική Νεολιθική εποχή (5η και 4η χιλιετία π.Χ.) και εξελίσσεται σε ακμαίο οικισμό στην Πρώιμη και Μέση Εποχή του Χαλκού (3200 – 1600 π.Χ.).[9] Κατά τη Μυκηναϊκή/Υστεροελλαδική εποχή (1600 – 1110 π.Χ.) αποτελεί σημαντικό κέντρο, ενώ ακμάζει κατά τον 14ο και κυρίως 13ο αιώνα π.Χ. Στο δεύτερο μισό αυτού του αιώνα χρονολογούνται το τείχος με τις πύλες και τα περισσότερα οικοδομήματα της ακρόπολης. Κατά την περίοδο αυτή (13ος – 14ος αι. π.Χ.), την ονομαζόμενη ανακτορική, η Μιδέα έχει κύριο ρόλο στον έλεγχο και την προστασία της εύφορης Αργολικής πεδιάδας και συμμετέχει, σε συνεργασία με τα υπόλοιπα αργολικά κέντρα, στις πολιτικοοικονομικές σχέσεις με την Κρήτη και τις περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου, μέσω ενός οργανωμένου δικτύου εμπορικών και πολιτιστικών ανταλλαγών. Στα τέλη του 13ου αιώνα π.Χ. η Μιδέα, όπως και τα υπόλοιπα μυκηναϊκά κέντρα της Αργολίδας, επλήγη από ισχυρό σεισμό και πυρκαϊά, που προκάλεσαν σοβαρές καταστροφές στην οχύρωση, τις πύλες και τα κτήρια.[10]

Η κατοίκηση συνεχίστηκε ωστόσο κατά τη διάρκεια του 12ου αι. π.Χ. και μετά τις καταστροφές στην περιοχή της ακρόπολης, κατά τη «μετανακτορική εποχή». Η επόμενη φάση στην ιστορία της Μιδέας ανάγεται στην Αρχαϊκή εποχή (7ος – 6ος αι. π.Χ.), πιθανότατα με την ίδρυση ενός ιερού, όπως δείχνουν τα ειδώλια, τα μικρά αγγεία και τα χάλκινα αντικείμενα της εποχής αυτής, τα οποία αποτελούν συνήθη αναθήματα σε ιερά.[11] Η Μιδέα κατοικήθηκε

[7] Για την κατανομή των κύριων θέσεων της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στη βορειοανατολική Πελοπόννησο, βλ. French 2002, εικ. 3.
[8] Δημακοπούλου, Διβάρη – Βαλάκου 2010, 10 – 12 & Persson 1931, 3 – 7.
[9] Δημακοπούλου, Διβάρη – Βαλάκου 2010, 10 – 12.
[10] Δημακοπούλου, Διβάρη – Βαλάκου 2010, 10 – 12.
[11] Δημακοπούλου, Διβάρη – Βαλάκου 2010, 10 – 12.

σποραδικά και στη Υστερορωμαϊκή και Πρώιμη Βυζαντινή εποχή (4ος – 6ος μ.Χ.), καθώς και στους 12ο – 13ο μ.Χ. αιώνες.[12]

Η Μυκηναϊκή ακρόπολη ιδρύθηκε σε λόφο με υψόμετρο 268 μ., που δεσπόζει στον βορειοανατολικό μυχό της Αργολικής πεδιάδας (Εικ. 1 – 2). Η στρατηγική της θέση προσέφερε απεριόριστη θέα προς όλες τις κατευθύνσεις και κατά συνέπεια δυνατότητα ελέγχου ολόκληρης της πεδιάδας (Εικ. 3), γεγονός που συνέβαλε στην εξέλιξη και την ακμή της Μιδέας κατά τη Μυκηναϊκή εποχή. Η ακρόπολη της Μιδέας συνδεόταν οδικά με τα άλλα μεγάλα κέντρα της Αργολίδας, όπως αποδεικνύεται από τα σωζόμενα ίχνη του Μυκηναϊκού οδικού δικτύου.[13]

Η ακρόπολη περιβάλλεται από κυκλώπεια οχύρωση και αποτελείται από δύο επίπεδα, τα οποία ξεχωρίζουν με απότομη κλίση του βράχου, την Άνω και την Κάτω Ακρόπολη (Εικ. 4). Η δεύτερη καταλαμβάνει μεγάλο μέρος της βορειοδυτικής πλαγιάς του λόφου και είναι διαμορφωμένη σε επάλληλα επικλινή άνδηρα, ενώ η πρώτη περιορίζεται στη βραχώδη κορυφή του λόφου (Εικ. 4). Οι ανασκαφές αποκάλυψαν τις δύο βασικές προσβάσεις στην Ακρόπολη, την Ανατολική και Δυτική Πύλη, αλλά και διάφορα οικοδομικά συγκροτήματα στην περιοχή των πυλών (Εικ. 4: 3 – 4), στα βορειοανατολικά άνδηρα (Εικ. 4: 6 – 7) καθώς και στα νοτιοδυτικά άνδηρα της Κάτω Ακρόπολης (Εικ. 4: 8 – 9).[14] Η Ανατολική Πύλη ήταν η βασική είσοδος και οδηγούσε στην Άνω Ακρόπολη, όπου πιθανώς να βρισκόταν το ανάκτορο (Εικ. 25 - 27).[15] Στην πύλη αυτή οδηγούσε, όπως και στην Τίρυνθα, κυκλώπεια αναβάθρα, κατασκευασμένη αντίστοιχα από ογκόλιθους και μεγάλους λίθους (Εικ. 27 - 29). Η Δυτική πύλη, που οδηγούσε στη νοτιοδυτική περιοχή της ακρόπολης, έχει τοποθετηθεί ανάμεσα στην απόληξη του νοτιοδυτικού σκέλους της οχύρωσης και του απόκρημνου βράχου της Άνω Ακρόπολης (Εικ. 4 - 15).[16]

Εκτός των πυλών, με την κυκλώπεια οχύρωση συνδέεται ένα ακόμη αξιοπρόσεκτο τεχνικό έργο, αντίστοιχο με κατασκευές στις Μυκήνες και στην Τίρυνθα.[17] Πρόκειται για στενή δίοδο («σύριγγα»), ανοιγμένη στο πάχος του δυτικού σκέλους του τείχους. Θα πρέπει να χρησίμευε ως μυστική πυλίδα, ως έξοδος κινδύνου ή «άνοιγμα εξορμήσεως» των υπερασπιστών της πόλης (Εικ. 22: 9, 14 – 15 & 30 - 31). Τα τοιχώματα αυτής της κατασκευής είναι κτισμένα κατά το εκφορικό

[12] Δημακοπούλου, Διβάρη – Βαλάκου 2010, 10 – 12.
[13] Δημακοπούλου, Διβάρη – Βαλάκου 2010, 10 – 12 & Simpson & Hagel 2006, 148 – 156, fig. 3.
[14] Demakopoulou 2015, 185.
[15] Demakopoulou 2007, 65 – 66, εικ. 2 – 3.
[16] Demakopoulou 2007, 66, εικ. 4 – 5.
[17] Demakopoulou 2015, 186 – 187.

σύστημα και η οροφή καλύπτεται από πλακοειδείς ογκόλιθους. Το δάπεδο, λαξευμένο στο φυσικό βράχο, είναι κατηφορικό με αναβαθμούς.[18] Αυτή η δίοδος μοιάζει πολύ με τη βόρεια μυστική πυλίδα της Μυκηναϊκής Ακρόπολης.[19] Μία αντίστοιχη δίοδος, ταυτισμένη ως μυστική πυλίδα, ανακαλύφθηκε πρόσφατα στη βόρεια πλευρά των οχυρώσεων της Κάτω Ακρόπολης της Τίρυνθας.[20] Φαίνεται λοιπόν πως η κατασκευή των τριών ακροπόλεων είναι παρόμοια.

Στα κατώτερα βορειοανατολικά άνδηρα της ακρόπολης αποκαλύφθηκαν κάποια οικοδομικά κατάλοιπα, τα οποία αποτελούν ένα σύνολο κτισμάτων του 13ου αι. π.Χ. (Εικ. 22: 1, 6). Το κυριότερο κτήριο, διαστάσεων 14x7,5 μ., έχει τη μορφή «μεγάρου» (Εικ. 24).[21] Αποτελείται από ένα ορθογώνιο επιμήκη χώρο με κεντρική εστία που περιβαλλόταν από τέσσερις λίθινες βάσεις κιόνων, και ένα μικρό δωμάτιο στο πίσω μέρος. Το κτήριο καταστράφηκε από το σεισμό που έπληξε τη Μιδέα, καθώς και τις υπόλοιπες Μυκηναϊκές Ακροπόλεις στα τέλη του 13ου αι. π.Χ., αλλά επισκευάστηκε λίγο αργότερα και απέκτησε νέα μορφή, έναν μακρόστενο χώρο με κεντρική κιονοστοιχία (Εικ. 24), που θυμίζει το νεώτερο μέγαρο της Τίρυνθας του 12ου αι. π.Χ., το οποίο οικοδομήθηκε στα ερείπια του προγενέστερου μεγάλου μεγάρου του ανακτόρου (Εικ. 33).[22]

Σε εκτεταμένο άνδηρο της νοτιοδυτικής πλαγιάς της Κάτω Ακρόπολης οι ανασκαφές έφεραν στο φως κατάλοιπα τριών κτηρίων (Εικ. 22: 2). Τα δύο είναι συνεχόμενα, ενώ το τρίτο απέναντί τους χωρίζεται από αυτά με δρόμο. Το καλύτερα σωζόμενο είναι το νοτιοδυτικό κτήριο (Εικ. 25). Τα κτήρια τοποθετούνται χρονολογικά στα τέλη του 13ου αι. π.Χ. και μοιάζει να είχαν χρησιμοποιηθεί ως κατοικίες και εργαστήρια.[23]

Το σπουδαιότερο εύρημα είναι ένα πήλινο πρισματικό σφράγισμα με παράσταση λιονταριού να επιτίθεται σε ταύρο (Εικ. 37). Στις τρεις όψεις του φέρει επιγραφή σε Γραμμική Β, όπου αναφέρονται οι λέξεις «μέγαρον» και το όνομα Αισώνιος. Η επιγραφή αυτή είναι εξαιρετικά σημαντική, αφού για πρώτη φορά εμφανίζεται η λέξη «μέγαρον» στη Μυκηναϊκή γραφή.[24]

---

[18] Δημακοπούλου, Διβάρη – Βαλάκου 2010, 14 – 20; Demakopoulou *κ. ά.* 2010, 7 – 16, εικ. 1 – 10.
[19] Mylonas 1966, 32, pls. 42 – 43; Iakovidis 1983, 35, σχέδιο 4, νο 27.
[20] Maran 2008, 41 – 45, εικ. 9 – 11.
[21] Walberg 2007, 64 – 65, 197 – 198.
[22] Maran 2001, 113 – 118, pls. 31 – 32; Walberg 2007, 66 – 67, 198.
[23] Nilsson & Schallin 2006 – 2007, 28, εικ. 68; Schallin *κ. ά.* 2010, 23 – 31.
[24] Δημακοπούλου, Διβάρη – Βαλάκου 2010, 20 – 21; Demakopoulou 2007, 67.

Σε επαφή με την εσωτερική όψη του τείχους της Δυτικής Πύλης αποκαλύφθηκε μεγάλο οικοδομικό συγκρότημα, κτισμένο σε διαδοχικά άνδηρα (Εικ. 22: 3). Το οικοδόμημα ήταν διώροφο, βάσει του πάχους των τοίχων και της κλίσης του εδάφους. Πλήθος συσσωρευμένων αντικειμένων βρέθηκε στα περισσότερα δωμάτια. Από τα ευρήματα της επίχωσης (Εικ. 38 - 40) ξεχωρίζουν ένας ψευδόστομος αποθηκευτικός αμφορέας με επιγραφή σε Γραμμική Β εισηγμένος από την Κρήτη (Εικ. 41) και ένα πήλινο σφράγισμα με το ιδεόγραμμα του σίτου της ίδια γραφής (Εικ. 42). Η επιγραφή του αμφορέα (*wi – na – jo*) έχει ερμηνευθεί ως κύριο όνομα, που απαντά σε πήλινες πινακίδες και άλλους αμφορείς του ίδιου τύπου με επιγραφές Γραμμικής Β από την Κρήτη.[25]

Στη Μιδέα βρέθηκαν ακόμη μερικά θραύσματα αποθηκευτικών χονδρότεχνων ψευδόστομων αμφορέων με σημεία της Γραμμικής Β γραφής, καθώς και ένα μεγάλο σύνολο αμφορέων αυτού του τύπου χωρίς επιγραφές. Οι αμφορείς αυτοί προορίζονταν για την αποθήκευση και τη μεταφορά λαδιού και κρασιού. Θεωρείται ότι έφταναν στα ανακτορικά κέντρα της ηπειρωτικής Ελλάδας από την Κρήτη, στα πλαίσια του δικτύου πολιτικοοικονομικών επαφών και σχέσεων που είχαν αναπτύξει οι περιοχές αυτές.[26] Οι σχέσεις της Μιδέας με την Κρήτη υποδηλώνονται και από την ανεύρεση στη περιοχή της Κάτω Ακρόπολης λεπτότεχνης Μινωικής ή Μινωίζουσας κεραμεικής και δύο χαρακτηριστικών πολύτιμων Μινωικών έργων, συγκεκριμένα μία πρισματική σφραγίδα από φαγιεντιανή και ένα τμήμα τελετουργικού αγγείου (ρυτού) από αμέθυστο σε σχήμα κογχυλίου τρίτωνος (Εικ. 39). Άλλο σημαντικό εύρημα από το οικοδομικό συγκρότημα στην περιοχή της Δυτικής Πύλης είναι ένα μεγάλο πήλινο τροχήλατο ειδώλιο γυναικείας μορφής (Εικ. 44 - 46).[27] Το ειδώλιο αυτό μαζί με άλλα τροχήλατα και χειροποίητα ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια, καθώς και άλλα έργα με τελετουργικές παραστάσεις, που βρέθηκαν σε ολόκληρο τον ανεσκαμμένο χώρο της ακρόπολης, μαρτυρούν την ύπαρξη ενός Μυκηναϊκού ιερού, αντίστοιχου των Μυκηνών και της Τίρυνθας.[28]

[25] Demakopoulou 2004, 408 – 410, εικ. 35.10; Demakopoulou 2009, 248 – 249, εικ. 5d.
[26] Maran 2005, 420 – 425. Βλ. επίσης Demakopoulou 2009, 252.
[27] Demakopoulou 1999; Demakopoulou & Divari – Valakou 2009, 40 – 42, εικ. 4 – 6.
[28] Demakopoulou 2000, 405 – 410; Demakopoulou 2007.

1. 3. Άνω Ακρόπολη – «Περιοχή Ανακτόρου»

Στη Μυκηναϊκή περίοδο η Άνω Ακρόπολη χωριζόταν από την Κάτω με ισχυρό αναλημματικό τοίχο (Εικ. 22 - 23), από τον οποίο κάποιοι ογκόλιθοι διακρίνονται κάτω από τη σύγχρονη ξερολιθιά. Στο κέντρο της Ακρόπολης είχε διαμορφωθεί μεγάλο άνδηρο με λάξευση του βράχου (Εικ. 22 - 23). Ο πρώτος ανασκαφέας της Μιδέας Axel Persson αποκάλυψε και εδώ κάποια λίγα ερείπια της Μυκηναϊκής εποχής, τα οποία απέδωσε σε ανάκτορο και έτσι ονόμασε την περιοχή «Περιοχή Ανακτόρου». Κατά τις πρόσφατες ανασκαφές στη Μιδέα, κοντά στην περιοχή του ανακτόρου, ερευνήθηκε αδιατάρακτη Μυκηναϊκή επίχωση με ευρήματα που μπορεί να συσχετιστούν με το ανάκτορο, όπως πολύ καλής ποιότητας κεραμεική του β μισού του 13^{ου} αι. π.Χ. και μια μεγάλη γυάλινη «αποτροπαϊκή» χάντρα με πολύχρωμη διακόσμηση, εισηγμένη πιθανώς από την Αίγυπτο.[29]

Τα στοιχεία που προσφέρουν οι νέες ανακαλύψεις στη Μιδέα καταδεικνύουν ότι αυτή η ακρόπολη μπορεί να συγκριθεί σε πολλά σημεία με τις άλλες δύο αργολικές ακροπόλεις, τις Μυκήνες και την Τίρυνθα και πως, όπως και αυτές, είχε ισχυρούς και παραγωγικούς δεσμούς με την Κρήτη και την Ανατολική Μεσόγειο. Ήταν ένα σημαντικό μέρος ήδη από την Πρώιμη Ελλαδική εποχή, αλλά ισχυροποιήθηκε πιθανώς κατά τη Μεσοελλαδική και τους δύο αιώνες που ακολούθησαν. Η ύπαρξη Κυκλώπειων τειχών υποδεικνύει ότι ήταν ένα οχυρό με στενούς δεσμούς με τις άλλες δύο ακροπόλεις, με τις οποίες πιθανώς να δημιουργούσε ένα δίκτυο ελέγχου και υπεράσπισης της εύφορης αργολικής πεδιάδας. Η Μιδέα μπορεί να συνδεόταν με τον δρόμο που οδηγούσε από τις Μυκήνες στην Τίρυνθα.[30] Είναι επίσης πιθανό ότι ήλεγχε την οδό που οδηγούσε από την Αργολική πεδιάδα στην ανατολική ακτή της Αργολίδας και την Κορινθία, μέσω του Αραχναίου και της Καζάρμας. Η συνέχιση της έρευνας στο πεδίο και της μελέτης του άφθονου υλικού οπωσδήποτε θα παράσχει περισσότερες πληροφορίες για την ιστορία του σημαντικού αυτού τόπου.[31]

---

[29] Δημακοπούλου, Διβάρη – Βαλάκου 2010, 32.
[30] Simpson & Hagel 2006, 148 – 156, εικ. 3.
[31] Demakopoulou 2015, 194.

2. Το μυκηναϊκό νεκροταφείο των Δενδρών

Στα βορειοδυτικά της Ακρόπολης της Μιδέας και σε απόσταση τριών περίπου χιλιομέτρων βρίσκεται ένα από τα σπουδαιότερα μυκηναϊκά νεκροταφεία, εκείνο των Δενδρών, το οποίο πήρε το όνομά του από το όμορο χωριό.[32] Σε αυτό το σημείο κρίθηκε απαραίτητη μία σχετικά λεπτομερής περιγραφή του αρχαιολογικού χώρου του νεκροταφείου των Δενδρών, με ιδιαίτερη έμφαση στους τάφους και στα ευρήματα αυτών, ούτως ώστε να καταδειχθεί η σημασία του συγκεκριμένου μυκηναϊκού νεκροταφείου, σε συνάρτηση με τον αρχαιολογικό χώρο της Μιδέας, η σύνδεση των οποίων δεν είναι εμφανής σήμερα.

2. 1. Ιστορικό ανασκαφικών ερευνών

Η νεκρόπολη των Δενδρών θεωρείται πως αποτελούσε το νεκροταφείο της Μιδέας ήδη από την πρώιμη Μυκηναϊκή εποχή (Εικ. 49). Οι ανασκαφές Σουηδών και Ελλήνων αρχαιολόγων[33] έφεραν στο φως συνολικά ένα θολωτό και δεκαέξι θαλαμωτούς τάφους (Εικ. 55). Ο μνημειώδης θολωτός τάφος αποτελείται από έναν ευρύχωρο ταφικό θάλαμο κτισμένο κατά το εκφορικό σύστημα και μακρύ δρόμο με κτιστά τοιχώματα, που οδηγεί στην είσοδο του μνημείου. Ήταν ασύλητος και περιείχε μερικά από τα σημαντικότερα ευρήματα του νεκροταφείου, όπως πολύτιμα σκεύη από χρυσό, ασήμι και χαλκό, κοσμήματα από χρυσό και ημιπολύτιμους λίθους, χάλκινα όπλα και ένα εντυπωσιακό σύνολο σφραγιδόλιθων με αριστοτεχνικές παραστάσεις ζώων (Εικ. 50).Οι άλλοι τάφοι είναι θαλαμωτοί (Εικ. 82 - 84), λαξευμένοι στο φυσικό βράχο και έχουν ορθογώνιο συνήθως θάλαμο και μακρύ κατηφορικό δρόμο.[34]

Οι τάφοι, που χρονολογούνται στους 15ο και 14ο αι. π.Χ., ήταν πλούσια κτερισμένοι αν και αρκετοί από αυτούς ήταν συλημένοι. Τα πολύτιμα κτερίσματά τους μαρτυρούν την υψηλή κοινωνική θέση των νεκρών (Εικ. 56 – 72).[35] Οι πλουσιότεροι από τους θαλαμωτούς τάφους είναι οι τάφοι 2, 10 και 12, στους οποίους υπήρχαν κτερίσματα εξίσου σημαντικά με εκείνα του

[32] Δημακοπούλου, Διβάρη – Βαλάκου 2010, 34 – 35.
[33] Persson 1931, 8 – 12.
[34] Persson 1942, 20 – 31.
[35] Persson 1931, 20 – 42.

θολωτού τάφου (Εικ. 51 – 53, 73 – 81).[36] Οι τάφοι 4 – 5 ανασκάφθηκαν από τον Έφορο Αργολίδος Νικόλαο Μπέρτο το 1927, αλλά δεν δημοσιεύθηκαν ποτέ.[37]

Το Νοέμβριο του 1959 ανακαλύφθηκε ο τάφος 12, ο περίφημος *τάφος του πολεμιστή*.[38] Ο τάφος έχει προσανατολισμό στον άξονα Α-Δ με την είσοδο προς τη Δύση (Εικ. 101 - 102). Η είσοδος έχει 2,35 μ. μήκος και 1,55 μ. πλάτος. Είναι σχεδόν ορθογώνιας κάτοψης, αλλά στενεύει προς το δυτικό άκρο. Ο τάφος είχε πλούσια ευρήματα, σπουδαία ΥΕ ΙΙ Β και ΥΕ ΙΙΙ Α1 κεραμεική, αρκετά χάλκινα και χρυσά αγγεία, δύο τελετουργικά ξίφη από χαλκό, ελεφαντόδοντο και χρυσό, χάλκινες περικνημίδες, κατάλοιπα του οδοντόφρακτου κράνους με τις χάλκινες παραγναθίδες και οπωσδήποτε την περίφημη πανοπλία του πολεμιστή (Εικ. 54).[39] Ελάχιστα διατηρημένα βρέθηκαν τα σκελετικά κατάλοιπα, τα οποία καταδεικνύουν ότι πρόκειται πιθανώς για νεαρό πολεμιστή, το λιγότερο 1,749 εκ. ύψους.[40] Η πανοπλία είναι κατασκευασμένη από πολλά μεγάλα χάλκινα ελάσματα, που κάλυπταν ολόκληρο το σώμα του πολεμιστή. Τα κτερίσματα του τάφου χρονολογούνται στα τέλη του 15ου αι. π.Χ.[41]

Ακολούθησε η ανακάλυψη των τάφων 13[42] – 14[43] (Εικ. 100 – 103). Αργότερα, το 1977, ανακαλύφθηκαν οι τύμβοι Α – Γ (Εικ. 104), οι οποίοι παρουσιάζουν αρκετό ενδιαφέρον, αφού στους δύο πλήρως ανεσκαμμένους τύμβους αποκαλύφθηκαν ζεύγη ίππων (Εικ. 105 – 114α,β).[44] Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν δύο διπλές ταφές αρσενικών αλόγων, τα ζεύγη 1-2 και 3-4.[45] Σύμφωνα με την ανασκαφέα Δεϊλάκη, οι τύμβοι αυτοί κατασκευάστηκαν στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού και συνέχισαν να χρησιμοποιούνται μέχρι την Ύστερη, άποψη που πρόσφατα έχει αμφισβητηθεί.[46] Το 2002 ξεκίνησαν οι εργασίες ανάδειξης του νεκροταφείου των Δενδρών[47],

---

[36] Persson 1931, 74 -117.
[37] Åström 1983, 6.
[38] Ο διάδοχος του Παπαδημητρίου, Δρ. Ν. Μ. Βερδελής, ο Δρ. C. G. Styrenius και ο Åström επιθεώρησαν το μέρος. Η οροφή του τάφου είχε καταρρεύσει και παραλίγο να ανακαλυφθεί από τον Persson καιρό νωρίτερα.
[39] Verdelis 1977, 28 – 51.
[40] Åström 1977, 4 – 18.
[41] Δημακοπούλου, Διβάρη – Βαλάκου 2010, 34 – 35.
[42] Åström 1977, 68 - 105.
[43] Åström 1977, 106 - 121.
[44] Protonotariou – Deilaki 1990, 94.
[45] Τα σκελετικά κατάλοιπα εξετάστηκαν πρώτα από τον Payne και αργότερα από τον Nobis, αλλά μόνον του Payne οι παρατηρήσεις είναι εμφανείς στην δημοσίευση, αν και οι δύο παρατηρήσεις παρουσιάζονται από την ανασκαφέα Πρωτονοτάριου-Δεϊλάκη (1990). Οι ζωολογικές παρατηρήσεις του Nobis, όπως παρουσιάστηκαν από τη Δεϊλάκη, δεν διαφέρουν σημαντικά από εκείνες του Payne.
[46] βλ. Pappi, Issakidou 2015, 469 – 481.
[47] βλ. Pappi 2005; Pappi 2008.

κατά τη διάρκεια των οποίων αποκαλύφθηκε μια ακόμη διπλή ταφή αλόγων, το ζεύγος 5-6 (Εικ. 114β), που τελικά αναδείχθηκε.[48] Πρόκειται για ένα σημαντικό εύρημα, εξαιρετικά σπάνιο, αφού έχει μόνον ένα παράλληλο, στον δρόμο του θολωτού τάφου του Μαραθώνα, όπου το ζεύγος ίππων είναι θαμμένο με αντίστοιχο τρόπο.[49] Είναι πιθανό αυτή η τακτική που απαντά στο νεκροταφείο των Δενδρών να καταδεικνύει την σύνδεση των μελών της ελίτ της τοπικής κοινωνίας με δραστηριότητες όπως το κυνήγι και ο πόλεμος, αλλά και την δυνατότητά τους να καταστρέφουν με ευκολία ακριβούς εξοπλισμούς.[50]

Από τα ευρήματα των τάφων του νεκροταφείου των Δενδρών γίνεται κατανοητό πως ο χώρος συνεχίστηκε να χρησιμοποιείται και κατά της διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙ. Μάλιστα, τα σπουδαία ευρήματα, όπως η πανοπλία, οι ταφές των αλόγων και τα πολύτιμα αντικείμενα καταδεικνύουν τον πλούτο των κατοίκων της περιοχής. Ο θολωτός τάφος μαρτυρεί την ύπαρξη μιας σπουδαίας οικογένειας, που πιθανόν να διοικούσε το ανακτορικό κέντρο της Μιδέας. Ωστόσο, δεν γίνεται αντιληπτή αυτή η σύνδεση του νεκροταφείου με την ακρόπολη στον επισκέπτη του χώρου, ούτε και ο πλούτος των ευρημάτων που ήρθαν στο φως.

[48] Pappi, Issakidou 2015, 473.
[49] Pappi, Issakidou 2015, 478.
[50] Pappi, Issakidou 2015, 477.

3. Επεμβάσεις αποκατάστασης και ανάδειξης

Το σύνολο των επεμβάσεων αποκατάστασης και ανάδειξης στη Μυκηναϊκή Ακρόπολη της Μιδέας μετά την ολοκλήρωση των εργασιών δεν έχει ακόμη δημοσιευθεί. Η παράθεση και ο σχολιασμός λοιπόν των επεμβάσεων βασίζεται σε δημοσιεύσεις στο περιοδικό *Opuscula Atheniensia*, όπου υπάρχουν κάποιες αναφορές σχετικά με εργασίες αποκατάστασης, όπως είδαμε και νωρίτερα, αλλά και στη επιτόπια παρατήρηση.

Η ανάδειξη της Ακρόπολης της Μιδέας είναι ήπια και περιορίστηκε στα εντελώς απαραίτητα για την προστασία του μνημειακού συνόλου· είναι σχεδόν ανεπαίσθητη και πλήρως αναστρέψιμη. Όσον αφορά στις επεμβάσεις, εμφορούνται από το πνεύμα του Χάρτη της Βενετίας (1964)[51], που αποτελεί το διεθνώς αποδεκτό πλαίσιο αρχών, στις οποίες κωδικοποιείται η δεοντολογία της αποκατάστασης των μνημείων. Συγκεκριμένα έχουν τηρηθεί: η αρχή της αναστρεψιμότητας των επεμβάσεων, δηλαδή η δυνατότητα επαναφοράς του μνημείου στην κατάσταση που βρισκόταν πριν τις επεμβάσεις, ο σεβασμός του αυθεντικού υλικού, η διατήρηση της δομικής αυτοτέλειας των αρχιτεκτονικών μελών και της αρχικής στατικής τους λειτουργίας.

Έχουν διαμορφωθεί διαδρομές με τσιμεντοκονία αναμεμιγμένη με χαλίκι προερχόμενο από ντόπιο λίθο, που δένει αρμονικά με το περιβάλλον, χωρίς να φαίνεται η επέμβαση. Κάποια λίγα σκαλιά έχουν δημιουργηθεί για την διευκόλυνση της πρόσβασης των επισκεπτών στα ανώτερα τμήματα της ακρόπολης από το ίδιο υλικό. Στο χώρο υπάρχουν ενημερωτικές πινακίδες σχετικά με το κάθε οικοδομικό κατάλοιπο από πυρολάβα, στις οποίες σημειώνονται κάποιες βασικές πληροφορίες για το κτήριο, συνοδευόμενες από μία κάτοψη. Η διατήρηση των καταλοίπων σε χαμηλό ύψος δεν επιτρέπει την εύκολη κατανόησή τους από τους επισκέπτες, γεγονός που διευκολύνεται εν μέρει από την κάτοψη, αλλά ο επισκέπτης δεν έχει πλήρη εικόνα του μνημείου.

Σύμφωνα με τις δημοσιεύσεις στο *Opuscula Atheniensia* κατά τα έτη 1997 – 1999 όλα τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που χρειάζονταν προστασία, συντηρήθηκαν. Η δεξαμενή επισκευάστηκε, εφοδιάστηκε με εσωτερικό πλαίσιο από μεταλλικές ράβδους και ενισχύθηκε με

[51] International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (the Venice Charter 1964), ICOMOS, Βενετία, 1964.

ενέματα που περιείχαν τσιμέντο, σιλικόνη και λεπτόκοκκο υλικό (θηραϊκή γη). Τα ίδια υλικά χρησιμοποιήθηκαν και στο κεντρικό δωμάτιο του «μεγάρου», όπως και στο δάπεδο άλλων δωματίων της περιοχής και στερεώθηκαν επίσης οι βάσεις στο δάπεδο του «μεγάρου». Ακόμη, στερεώθηκαν και οι πλευρικές και οι καλυπτήριες πλάκες των αγωγών. Στο επίπεδο 9 διεξήχθησαν εργασίες στερέωσης και συντήρησης, ενώ το δωμάτιο XXIII συντηρήθηκε. Ακόμη, όλα τα δωμάτια που αποκαλύφθηκαν στην περιοχή της Δυτικής Πύλης, αλλά και της ίδιας της Πύλης υποβλήθηκαν σε εκτεταμένη συντήρηση (Εικ. 115 - 116). Τα σημεία της Πύλης που είχαν καταρρεύσει επανατοποθετήθηκαν και στερεώθηκαν με τσιμέντο και χώμα. Ο ίδιος τύπος αποκατάστασης εφαρμόστηκε και στους τοίχους του κτηριακού συγκροτήματος. Κάποιοι από αυτούς του τοίχους ενισχύθηκαν με τσιμέντο στη λιθοδομή τους και υποστηρίχθηκαν με λίθους που βρέθηκαν στην ανασκαφή της περιοχής. Το δάπεδο του εσωτερικού δωματίου της Δυτικής Πύλης και κάποια άλλα δάπεδα του κτηριακού συγκροτήματος στερεώθηκαν.[52] Εν ολίγοις, οι επεμβάσεις στα μνημεία περιορίστηκαν σε απλές στερεώσεις και ενισχύσεις, κυρίως για την προστασία τους και όχι τόσο για την ανάδειξή τους.

Πρόσφατα ο χώρος διαμορφώθηκε κατάλληλα, ούτως ώστε να είναι επισκέψιμος από το ευρύ κοινό.[53] Στην είσοδο δημιουργήθηκε ένα κτήριο μικρών διαστάσεων, στο οποίο στεγάζονται τα εκδοτήρια και το φυλάκιο. Δίπλα του κατασκευάστηκαν υποδομές για το κοινό, που περιλαμβάνουν τρεις τουαλέτες και ένα πεζούλι στεγασμένο για ανάπαυση. Τα κτήρια είναι υπόσκαφα και, έχοντας εκμεταλλευθεί τις υψομετρικές καμπύλες του λόφου, καταφέρνουν να μην είναι ορατά από την ακρόπολη. Είναι κατασκευασμένα από τσιμεντοκονία, ντόπιο λίθο και ξύλο, υλικά που δένουν αρμονικά με τον περιβάλλοντα χώρο, χωρίς να διαταράσσεται στο ελάχιστο το τοπίο. Μπροστά από τα κτήρια εκτείνεται μικρής χωρητικότητας χώρος στάθμευσης με διαγράμμιση. Ο χώρος είναι περιφραγμένος και φυλάσσεται (117 – 129).

Το νεκροταφείο των Δενδρών είναι εξίσου ήπια αναδεδειγμένο. Ένα φυλάκιο - εκδοτήριο στην είσοδο του χώρου παρέχει το απαραίτητο πληροφοριακό υλικό, ενώ μία αναβάθρα οδηγεί στο επίπεδο του νεκροταφείου. Ούτε εδώ υπάρχει συγκεκριμένη προτεινόμενη διαδρομή που να ακολουθεί μία αφήγηση. Ο θολωτός τάφος είναι στεγασμένος και κατ' επέκταση σε αρκετά καλή κατάσταση, κάτι που δεν ισχύει για τους θαλαμωτούς. Οι περισσότεροι δεν είναι καθαρισμένοι

[52] OpAth, 25 – 26, 2000 – 2001, 35.
[53] Οι εργασίες δεν έχουν ακόμη δημοσιευθεί.

από τη βλάστηση, γεγονός που αφενός δεν επιτρέπει την ελεύθερη θέασή τους κι αφετέρου προκαλεί σοβαρές φθορές. Το πιο αξιοθαύμαστο έκθεμα είναι οπωσδήποτε η ταφή των αλόγων, η οποία όμως είναι δυστυχώς και η πιο παραμελημένη. Μία κλειστή κατασκευή από plexiglass καλύπτει τα οστά, ούτως ώστε να είναι ορατά από τον επισκέπτη. Η κατασκευή όμως δεν επιτρέπει τον αερισμό των οστών, με αποτέλεσμα αυτά να βρίσκονται συνεχώς σε ένα υγρό περιβάλλον, ενώ παράλληλα δεν έχουν καμία προστασία από τον ήλιο. Το αποτέλεσμα είναι αφενός να έχουν θρυμματιστεί και αφετέρου να μην είναι τελικά ορατά από τον επισκέπτη, αφού η επιφάνεια του plexiglass είναι μονίμως θαμπή από την υγρασία (130 - 150).[54]

Σε αυτό το σημείο κρίνεται απαραίτητο να συνοψιστούν κάποια δεδομένα, που εξάγονται από την ανάλυση του πρώτου μέρους αυτή της εργασίας, ούτως ώστε να γίνει πιο κατανοητή η αναγκαιότητα της πρότασης που θα ακολουθήσει. Η ακρόπολη της Μιδέας είναι μία εξαιρετική μυκηναϊκή ακρόπολη, που έχει αποδείξει τη σημαντική της θέσης στον μυκηναϊκό κόσμο, αλλά και τον συνεχή διάλογο με τις άλλες δύο ισχυρές ακροπόλεις, των Μυκηνών και της Τίρυνθας. Η ανάδειξή της είναι σύμφωνη τόσο με τις διεθνείς συμβάσεις, όσο και με την ελληνική νομοθεσία, αλλά δεν έχει συνυπολογίσει την αξία του τοπίου και την ανάγκη ένταξης ενός τόσο σημαντικού μνημείου στον περιβάλλοντα χώρο. Οι επεμβάσεις στη Μιδέα αφορούν τον καθένα από τους δύο αρχαιολογικούς χώρους καθαυτό, δηλαδή την ακρόπολη και το νεκροταφείο και όχι τόσο τη σύνδεσή τους σε μία ενότητα. Επιπροσθέτως, η παρούσα κατάσταση των δύο επισκέψιμων χώρων δεν επιτρέπει στον επισκέπτη να κατανοήσει σε βάθος τη σημασία που είχε η Μιδέα ως ένα σημαντικό κέντρο της μυκηναϊκής Αργολίδας. Τέλος, οι τάφοι του νεκροταφείου των Δενδρών και η σπουδαία ταφή των αλόγων μοιάζουν πλήρως παραμελημένα.

[54] Δημακοπούλου, Διβάρη – Βαλάκου 2010, 34 – 35.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β

1. Τοπίο

1. 1. Ο όρος και η ιστορία του

Για την πληρέστερη κατανόηση της σημασίας του τοπίου και της ανάγκης ένταξης του αρχαιολογικού χώρου της Μιδέας σε αυτό, αλλά και της σύνδεσή της με το νεκροταφείο, θα ακολουθήσει ένα κεφάλαιο, στο οποίο θα παρουσιαστούν οι διάφορες προσεγγίσεις του τοπίου, οι τρέχουσες αντιλήψεις, οι διεθνείς συμβάσεις και η ελληνική νομοθεσία που το προστατεύει, για να καταλήξουμε στην ανάλυση του αργολικού τοπίου, στο οποίο εντάσσεται η Ακρόπολη της Μιδέας και το νεκροταφείο των Δενδρών. Με αυτό το κεφάλαιο θα γίνει κατανοητή η ανάγκη βίωσης του αργολικού τοπίου από τον επισκέπτη. Η βίωση αυτή είναι που λείπει από την ανάδειξη τόσο της ακρόπολης της Μιδέας, όσο και του νεκροταφείου των Δενδρών, και που θα γίνει προσπάθεια αντιμετώπισης της έλλειψης αυτής με τις προτάσεις που θα ακολουθήσουν.

Η συστηματική αρχαιολογική ενασχόληση με το τοπίο ξεκίνησε μετά τη δεκαετία του 1970. Μέχρι τότε είχαν υπάρξει κάποιες πρώιμες προσπάθειες αποτύπωσης και χαρτογράφησης του τοπίου από τους περιηγητές του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, χωρίς όμως να αποτελούν μια συγκροτημένη μεθοδολογία. Το ενδιαφέρον των περιηγητών εστιαζόταν στον εντοπισμό και την αποτύπωση μεμονωμένων αρχαιοτήτων και αρχαιολογικών θέσεων, που αποτέλεσαν αργότερα βάση της μελέτης των αρχών του 20^{ου} αιώνα.[55]

Ακολούθησε η Παραδοσιακή Αρχαιολογία, το θεωρητικό πλαίσιο της οποίας αναπτύχθηκε από το τέλος του 19^{ου} και ολοκληρώθηκε μετά τα μέσα του 20^{ου} αιώνα. Το τοπίο για τους παραδοσιακούς αρχαιολόγους θεωρείται απλώς χώρος ανάπτυξης της ανθρώπινης δραστηριότητας κατά το παρελθόν, με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζεται σαν ένα παθητικό υπόβαθρο. Παρ' όλο που η παραδοσιακή αρχαιολογία δεν αντιμετώπισε το τοπίο ως καθοριστικό παράγοντα κοινωνικής και ιστορικής εξέλιξης, συνέβαλε ωστόσο στη δημιουργία της βάσης μελέτης της σημασίας του φυσικού κόσμου, μέσα από αποσπασματικές προσπάθειες περιγραφής

[55] Βαβουρανάκης 2012, 31.

και κατάταξης των δεδομένων, κυρίως μέσω δεδομένων της εικονογραφίας, καθώς και μέσω της συλλογής περιβαλλοντικών καταλοίπων.[56]

Κατά τη δεκαετία του 1960, εμφανίστηκε ένα νέο επιστημολογικό υπόδειγμα, η λεγόμενη Νέα ή Διαδικαστική Αρχαιολογία. Η Νέα Αρχαιολογία προσπάθησε να υπερβεί την παραδοσιακή αφοσίωση στην τεχνοτροπική εξέταση του υλικού πολιτισμού και να αναζητήσει τους μηχανισμούς ή τις διαδικασίες λειτουργίας που διέπουν τα κοινωνικά σύνολα και καθορίζουν την ιστορική τους εξέλιξη. Βασική της θέση είναι ότι ο υλικός πολιτισμός αποτελεί το εξωσωματικό μέσον προσαρμογής του ανθρώπου στο φυσικό περιβάλλον, το οποίο αποτελεί το υπόβαθρο της επιβίωσης του ανθρώπου και στη συνέχεια της ανάπτυξης της κοινωνικής του δραστηριότητας. Έτσι, το τοπίο αντιμετωπίστηκε ως «σκηνικό» της ανθρώπινης δραστηριότητας στο παρελθόν και τονίστηκε η σημασία της ανασύστασης του φυσικού περιβάλλοντος, ούτως ώστε να διαφανεί ο εργαλειακός ρόλος του υλικού πολιτισμού στην ανθρώπινη επιβίωση. Το τοπίο θεωρείται ένα είδος πλαισίου για όλα τα στάδια της ανθρώπινης δραστηριότητας.[57] Στη Διαδικαστική προσέγγιση, για να κατανοήσουμε την ανθρώπινη δραστηριότητα του παρελθόντος σε μια περιοχή, είναι απαραίτητο να ξέρουμε, όχι μόνο σε ποιο σημείο υπήρχε ανθρώπινη κατοίκηση, αλλά οπωσδήποτε και που ακριβώς το σύγχρονο φυσικό τοπίο αποκλίνει από εκείνο το παρελθόντος.[58] Στα πλαίσια της προσπάθειας γνώσης των τρόπων προσαρμογής στο περιβάλλον που έχει ήδη ανασυσταθεί εντάσσονται οι έρευνες επιφανείας, που αποτελούν και το κυριότερο μεθοδολογικό εργαλείο της αρχαιολογίας του τοπίου. Αυτή η γνώση θεωρήθηκε ότι θα προκύψει μέσα από την γνώση των σχημάτων κατανομής οικισμών στο χώρο και στο χρόνο. Αργότερα, οι έρευνες επιφανείας εξελίχθηκαν στις λεγόμενες «περιφερειακές έρευνες», οι οποίες διέπονταν από διεπιστημονικότητα και εστίαζαν στη σχέση γεωμορφολογικών αλλαγών και ανθρώπινης δραστηριότητας.[59]

Η συμβολή της Νέας Αρχαιολογίας στην πρόσληψη του τοπίου ήταν εξαιρετικά σημαντική, αφού για πρώτη φορά η σχέση ανθρώπου και τοπίου θεωρήθηκε αμφίδρομη. Ωστόσο, δέχθηκε έντονη κριτική, επειδή αυτή η σχέση δεν αντιμετωπίζεται ως διαδραστική. Το τοπίο στη Νέα Αρχαιολογία φαίνεται να παρέχει απλώς κάποιους περιορισμούς σχετικά με την επιβίωση του ανθρώπου σε αυτό, αντιμετωπίζοντάς το ως φυσικό περιβάλλον και μόνον. Στα πλαίσια αυτής της

[56] Βαβουρανάκης 2012, 31 – 32.
[57] Appleton 1975, 2.
[58] Acheson, Davis 2005, 37.
[59] Βαβουρανάκης 2012, 32 – 34.

ανάγκης προσέγγισης της κοινωνικής διάστασης του τοπίου, αλλά και για να θεραπευθεί αυτή την επιστημολογική αδυναμία, δημιουργήθηκε η Μεταδιαδικαστική Αρχαιολογία.[60]

Το φιλοσοφικό ρεύμα της φαινομενολογίας[61] επηρέασε σημαντικά τη μεταδιαδικαστική προσέγγιση στο τοπίο, ειδικά κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και κατά τη δεκαετία του 1990. Από τους σημαντικότερους εκπροσώπους υπήρξε ο Tilley, ο οποίος κατέκρινε τη διχοτόμηση του τοπίου σε φυσικό και ανθρωπογενές, θεωρώντας το ενιαίο σύστημα. Το τοπίο για τον Tilley καθίσταται ένα μέσον που επιδρά στον κοινωνικό ιστό και την ίδια στιγμή αποτελεί και παράγωγό του.[62] Οι δραστηριότητες του ανθρώπου λαμβάνουν χώρα σε ένα συγκεκριμένο *τόπο*. Ο τόπος αποτελεί ένα καθορισμένο πλαίσιο ανθρώπινων ενεργειών, αισθημάτων, σκέψεων, διαθέσεων, προθέσεων. Αντιθέτως, ο *χώρος* είναι μια αφηρημένη έννοια. Αποτελεί ένα σύνολο τόπων, τους περιλαμβάνει, είναι η προϋπόθεση της ύπαρξής τους, αλλά με τη σειρά του δεν γίνεται νοητός παρά μόνο μέσω αυτών. Η αναμεταξύ τους σχέση είναι αμφίδρομη. Ο άνθρωπος ζει, αισθάνεται, εκφράζεται, σχεδιάζει, αποκτά εμπειρίες σε έναν τόπο με τον οποίο συνδέεται ποικιλοτρόπως σε βαθμό που ο τόπος να αποτελεί στοιχείο της προσωπικότητάς του ή της συλλογικής ταυτότητας. *Ο χώρος δεν υπέρκειται του τόπου, ενέχεται σε αυτόν*. Αποτελεί τη βάση για την κατανόηση των «άλλων». Είναι στο αφηρημένο επίπεδο του χώρου που γίνεται λόγος για την ανάπτυξη σχέσεων ανάμεσα σε πράγματα, ανθρώπους και καταστάσεις.[63] Σύμφωνα με τον Tilley, *το τοπίο είναι οι εγγραφές του χρόνου πάνω στο χώρο*.[64] Το τοπίο δεν είναι tabula rasa, αλλά είναι ήδη διαμορφωμένο. Δεν είναι μια συνεχής επιφάνεια, αλλά ένα οργανωμένο δίκτυο τόπων με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και σχέσεις. Διαθέτει στους ανθρώπους πλαίσια ταυτοτήτων και πράξεων, διατηρώντας τη μνήμη προέλευσης και υπαγορεύοντας μία κατεύθυνση δράσης. Ο άνθρωπος κινείται μέσα και όχι πάνω στο τοπίο. Στη φαινομενολογία το σώμα είναι το πρωταρχικό εργαλείο. Στην προσπάθεια πρόσληψης ενός τοπίου το μόνο που χρειάζεται είναι να εισέλθει κανείς στο τοπίο και να του επιτρέψει να ασκήσει μία επίδραση πάνω στη δική του αντίληψη.[65] Στόχος είναι η στάση και η κίνηση. Για να κατανοήσει κανείς ένα τοπίο

---

[60] Βαβουρανάκης 2012, 35 – 38.
[61] βλ. Barrett, J. C., *Fragments from antiquity. An archaeology of social life in Britain,2900-1200 BC*, Oxford 1994· Edmonds, M., *Ancestral geographies of the Neolithic. Landscapes, monuments and memory*, London 1999· Shanks, M. & Tilley, Ch., *Re-constructing archaeology*: *theory and practice*, London and New York 1987.
[62] Βαβουρανάκης 2012, 38.
[63] Tilley 1994, 14.
[64] Δουκέλλης 2005, 16.
[65] Tilley 2010, 271 – 277.

φαινομενολογικά απαιτείται, σύμφωνα με τον Tilley, η «τέχνη» της πεζοπορίας, να περπατήσει κανείς ανάμεσα στα συστατικά στοιχεία του τοπίου, να αγγίξει και να αγγιχτεί.[66]

Διαφορετική άποψη, αλλά με κοινή αφόρμηση, εξέφρασε ο T. Ingold, ο οποίος άσκησε κριτική στον C. Tilley, για την έμφαση που απέδιδε στην όραση σχετικά με την πρόσληψη του τοπίου. Θεώρησε πιο αποτελεσματική μια πληρέστερη προσέγγιση, μέσω της φαινομενολογικής προσέγγισης του Γερμανού φιλοσόφου M. Heidegger.[67] Ο Ingold θεωρεί πως η διαμόρφωση του τοπίου γίνεται συνολικά από την ανθρώπινη δράση, συνειδητή και ασυνείδητη και πως ο άνθρωπος βιώνει το τοπίο, εντός του οποίου δραστηριοποιείται, με όλες τους τις αισθήσεις. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα που χρησιμοποίησε με τον πίνακα *Θεριστές*, του P. Bruegel (Εικ. 151 - 154). Σε αυτόν τον πίνακα ο Ingold διέκρινε αρκετά επίπεδα δράσης και βίωσης του τοπίου. Θεωρεί πως κάθε μία από τις μορφές του πίνακα έχει και τη χρονικότητά της, δημιουργώντας σημεία επαφής αυτών των χρονικοτήτων. Ο θερισμός δεν είναι απλά μία πράξη, αλλά μία διαδικασία ζωής. Ο Ingold βλέπει δηλαδή μία σειρά χρονοτόπων, συσχετισμών χρόνου και τόπου, που εμπλέκονται μεταξύ τους σε διαφορετικές χρονικότητες. Το συνολικό τοπίο επομένως είναι ένας συνδυασμός χρονοτόπων.

Ο Ingold υποστήριξε πως κάθε φορά που ασχολούμαστε στην πράξη με κάτι, η πρόσληψη του τοπίου αναδιατάσσεται σε επίπεδα ιεραρχίας ανάλογα με αυτό που κάνουμε. Επομένως, η πρόσληψη εξαρτάται από την πράξη μας. Η πράξη είναι που έχει σημασία και όχι τα επίπεδα πρόσληψης. Αντιθέτως, στον Tilley, έχει σημασία το επίπεδο πρόσληψης. Έτσι, σύμφωνα με τον Ingold, ο προσλαμβάνων του τοπίου καθίσταται μέρος του, ενώ σύμφωνα με τον Tilley, ο προσλαμβάνων τοποθετείται έξω από τοπίο, ως παρατηρητής. Η βασική λοιπόν διαφορά ανάμεσα στον Tilley και στον Ingold είναι πως ο δεύτερος τοποθετεί τον δημιουργό του τοπίου εντός του δημιουργήματος, ενώ ο πρώτος θεωρεί ως απαραίτητη προϋπόθεση την αποστασιοποίηση από το τοπίο και την παρατήρησή του από συγκεκριμένο σημείο θέασης.[68]

Ο Ingold πρότεινε τον όρο *taskscape* αντί του *landscape*, τοπίο πράξεων με άλλα λόγια, ακριβώς για να τονίσει αυτή τη διάδραση ανάμεσα στον άνθρωπο και στο τοπίο.[69] Το τοπίο κάθε

---

[66] Tilley 2010, 271 – 277.
[67] βλ. Heidegger, M., *Basic writings, from Being and Time to the Task of Thinking (1964)*, edited by D. F. Krell, New York 1977.
[68] Βαβουρανάκης 2012, 38 – 39.
[69] Ingold 2000, 190.

δράσης δημιουργείται βάσει της εμπειρίας από τη βίωση προηγούμενων τοπίων και αντίστοιχα επηρεάζει τον καθορισμό των ορίων του επόμενου τοπίου. Ο χώρος γίνεται αντιληπτός αφού πρώτα φιλτραριστεί από τα προσωπικά φίλτρα του παρατηρητή, τα βιώματά του, τις προθέσεις της στιγμής, τους στόχους του, τις φιλοδοξίες του. Οι αισθήσεις, μέσω των οποίων προσλαμβάνεται ένας τόπος, διαδραματίζουν οπωσδήποτε καθοριστικό ρόλο. Η ψυχική κατάσταση της στιγμής καθορίζει την πρόσληψη μιας θέας. Η ψυχική αυτή κατάσταση συναρτάται με ιδιάζουσες εξωτερικές μεταβλητές, όπως είναι το φως, η απόσταση, η κίνηση, οι ατμοσφαιρικές συνθήκες, η εποχή, ο χρόνος κ. ά. Οι μεταβλητές αυτές συμβάλλουν στην οπτική τουλάχιστον αξιολόγηση ενός τοπίου.[70]

Σήμερα η επιστήμη της αρχαιολογίας έχει βρει τις ισορροπίες της ανάμεσα στη Διαδικαστική και τη Μεταδιαδικαστική Αρχαιολογία και συντελούνται μεγάλες προσπάθειες εξομάλυνσης των επιστημολογικών αντιθέσεων με αποτέλεσμα σημαντικό παραδειγματικό υβριδισμό. Οι περιφερειακές έρευνες παραμένουν μία από τις κυριότερες κατευθύνσεις της αρχαιολογίας του τοπίου, η οποία έχει διευρυνθεί για να συμπεριλάβει οποιαδήποτε έρευνα ασχολείται με το «που» της ανθρώπινης δράσης στο παρελθόν. Σε αυτό το πλαίσιο αναπτύσσονται και οι έρευνες των Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφόρησης, που προσπαθούν να ποσοτικοποιήσουν ή να καταγράψουν την ανθρώπινη βίωση του τοπίου.[71]

Εκτός από την έννοια του τοπίου είναι απαραίτητο να θίξουμε ακροθιγώς και την έννοια του πολιτιστικού τοπίου, αφού η αργολική πεδιάδα, στην οποία εντάσσεται ο αρχαιολογικός χώρος που μελετούμε είναι ένα πολιτιστικό τοπίο. Ένας συνθετικός ορισμός για το πολιτιστικό τοπίο είναι πως πρόκειται για μια φυσική έκταση με φυσικά χαρακτηριστικά και με στοιχεία δημιουργημένα και/ή τροποποιημένα από την ανθρώπινη δραστηριότητα, με υλικά ή άυλα πολιτιστικά και ιστορικά στοιχεία, τα οποία διατάσσονται στο τοπίο και αντικατοπτρίζουν τις ανθρώπινες σχέσεις και τις αλληλεπιδράσεις με το τοπίο αυτό. Αυτά τα τοπία έχουν αναγνωριστεί ως η διεπαφή ανάμεσα στη φύση και στον πολιτισμό και αντικατοπτρίζουν την αλληλεξάρτηση ανθρώπων, κοινωνικών δομών, πολιτιστικών σχημάτων, τοπίου και συσχετιζόμενων οικολογικών συστημάτων.[72]

---

[70] βλ. Στεφάνου, Στεφάνου 1999.
[71] Βαβουρανάκης 2012, 42 – 43.
[72] Taylor, Lennon 2011, 537 – 554.

Η Επιτροπή Παγκόσμιας Κληρονομιάς της Οργάνωσης του ΟΗΕ για την Εκπαίδευση, την Επιστήμη και τον Πολιτισμό (UNESCO) (1992, 1996, 202, 2011)[73] ορίζει τα πολιτιστικά τοπία ως γεωγραφικές περιοχές, που αντιπροσωπεύουν το συνδυασμένο έργο της φύσης και του ανθρώπου. Τα πολιτιστικά τοπία απεικονίζουν την εξέλιξη της ανθρώπινης κοινωνίας κατά την πάροδο του χρόνου, υπό την επίδραση των φυσικών περιορισμών και/ή δυνατοτήτων που παρουσιάζει το φυσικό τους περιβάλλον, αλλά και διαδοχικών κοινωνικών, οικονομικών και πολιτιστικών δυνάμεων, εξωτερικών και εσωτερικών.[74]

Το Διεθνές Συμβούλιο Μνημείων και Τοποθεσιών (ICOMOS), στη Διακήρυξη για τα Τοπία Κληρονομιάς (2004, 2009)[75], δίνει έμφαση στα πολιτιστικά τοπία με όρους «αλληλεπίδρασης ανθρώπων και φύσης κατά την πάροδο του χρόνου». Τα πολιτιστικά τοπία είναι ζωντανά τοπία, που αλλάζουν όσο αλλάζει ο πολιτισμός, το κλίμα και ο φυσικός περίγυρος. Ο χαρακτήρας του τοπίου αντικατοπτρίζει κατ' επέκταση τις αξίες των ανθρώπων που το διαμόρφωσαν και που συνεχίζουν να δρουν εντός αυτού. Τα πολιτιστικά τοπία δεν είναι μουσειακά αντικείμενα, αλλά κατοικημένα, ζωντανά τοπία, τα οποία διαμορφώνονται μέσω δύο διαφορετικών, αλλά διασυνδεδεμένων διαδικασιών: αφενός μιας φυσικής διαδικασίας ανάπτυξης και αλλαγής και αφετέρου μιας κοινωνικής και ιστορικής διαδικασίας, η οποία διαπλάθει το τοπίο ποικιλοτρόπως.[76]

---

[73] UNESCO World Heritage Committee, 1992, *Definitions of Cultural Landscapes* (taken from the Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, 1972)· UNESCO, 1996, *Operational Guidelines for the implementation of the World Heritage Convention*, Paris· UNESCO, 2002, *Cultural landscapes: the challenges of Conservation*, World Heritage Papers, World Heritage 2002, Ferrara, Italy (edited 2003)· UNESCO, 2011, *Operational guidelines for the implementation of the World Heritage Convention*, http://whc.unesco.org/archive/opguide11-en.pdf.

[74] Αναλυτική παράθεση του Καταλόγου των Πολιτιστικών Τοπίων της UNESCO δίνεται στην ιστοσελίδα http://whc.unesco.org/en/culturallandscape/.

[75] ICOMOS, 2004, *Natchitoches Declaration on Heritage Landscapes*, adopted at US/ICOMOS 7th International Symposium at Natchitoches, www.nps.gov/mabi/csi/pdf/Natchitoches-Declaration-on-Heritage-Landscapes-3-04.pdf · ICOMOS, 2009, *World Heritage Cultural Landscapes*, UNESCO-ICOMOS Documentation Centre.

[76] http://stymfalia2014.piop.gr/home.html, κείμενο εργασίας ΠΙΟΠ στο πλαίσιο του Διεθνούς Συνεδρίου «Πολιτιστικά Τοπία σε περιοχές Natura 2000: Προς μία νέα πολιτική ολοκληρωμένης διαχείρισης της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς», Αθήνα-Στυμφαλία, 10-11/10/2014, προσπελάσιμο: 10/1/2017.

1. 2. Το τοπίο στη Μιδέα

Στη Μιδέα αυτή η πολύπλευρη προσέγγιση του τοπίου και τα πολλαπλά επίπεδα πρόσληψής του είναι ιδιαίτερα έντονα και σε αυτά ακριβώς επιδιώκεται να βασιστεί η βίωση του χώρου από τον επισκέπτη. Θα πρέπει να επισημανθούν τρία βασικά επίπεδα: αρχικά, το επίπεδο της ακρόπολης, από το οποίο οι άνθρωποι εντός των τειχών είχαν την εποπτεία της υπαίθρου και βίωναν μια καθημερινότητα εντελώς διαφορετική από εκείνη των αγροτών. Αν υποθέσουμε πως οι κάτοικοι της ακρόπολης είχαν μια διαφορετική καθημερινότητα και οπωσδήποτε διαφορετικές ασχολίες από τους κατοίκους της υπαίθρου, αλλά και μια αμεσότερη σύνδεση με το ανάκτορο και τον άνακτα, θα πρέπει, κοιτώντας από πάνω προς τα κάτω την ύπαιθρο χώρα, να βίωναν αισθητά αυτή τη διαφορά. Ταυτόχρονα όμως, από την ακρόπολη της Μιδέας μπορούσε κανείς να δει εκείνη των Μυκηνών, η οποία θα πρέπει να ήταν μεγαλοπρεπής και να απέπνεε κύρος. Ο θεατής λοιπόν, ανάλογα με την ιδιότητά του, πιθανόν να βίωνε διαφορετικά αυτή την εμπειρία θέασης των Μυκηνών. Για παράδειγμα, εάν υποθέσουμε πως οι Μυκήνες ήταν το κέντρο αυτού του μυκηναϊκού δικτύου της αργολικής πεδιάδας, ο κάτοικος της ακρόπολης της Μιδέας, κοιτώντας την ακρόπολη των Μυκηνών, πιθανόν να αισθανόταν αυτή τη διαφορά.

Έπειτα, το επίπεδο της υπαίθρου, από όπου κάποιος μπορούσε πολύ καλά να δει την ακρόπολη και να θαυμάσει το μεγαλείο της, βιώνοντας τα αντίστοιχα συναισθήματα. Παράλληλα, ο κάτοικος της υπαίθρου θα βίωνε την καθημερινότητα της αγροτικής και κτηνοτροφικής ζωής, θα ζούσε σε διαφορετικούς ρυθμούς από τους κατοίκους της ακρόπολης και οπωσδήποτε θα βίωνε διαφορετικά την αργολική πεδιάδα από το ίδιο επίπεδο θέασης και όχι από κάποιο ψηλότερο, όπως εκείνο της ακρόπολης.

Τέλος, διακρίνεται το επίπεδο του νεκροταφείου των Δενδρών, που έχει ένα καθαρά τελετουργικό χαρακτήρα, τον οποίο και οι άνθρωποι της Ύστερης Εποχής του Χαλκού θα βίωναν με ένα πολύ συγκεκριμένο τρόπο. Μάλιστα, αν λάβουμε υπόψιν μας και τον δρόμο που διέσχιζε την ύπαιθρο και οδηγούσε στο νεκροταφείο, οι άνθρωποι θα πρέπει να αντιλαμβάνονταν πολλαπλά επίπεδα βίωσης κατά τη διάρκεια της πορείας τους από και προς τα Δενδρά. Οπωσδήποτε, τα συναισθήματα θα πρέπει να άλλαζαν, ανάλογα με τον σκοπό που είχε ο καθένας κάθε φορά που διέσχιζε την πεδιάδα για να επισκεφθεί το νεκροταφείο. Για παράδειγμα, διαφορετικά θα βίωνε τη διαδρομή ένα παιδί, που ακολουθούσε το νεκρό πατέρα του προς την

ταφή και διαφορετικά μια ηλικιωμένη γυναίκα, η οποία κατευθυνόταν προς το νεκροταφείο των Δενδρών για άλλες τελετουργίες, ίσως μνήμης των νεκρών. Γίνεται λοιπόν κατανοητό, πως η βίωση του τοπίου στη Μιδέα θα πρέπει να συντελούταν σε πολλαπλά επίπεδα.

Θα ακολουθήσει ένα σύντομο κεφάλαιο σχετικά με την προστασία του τοπίου, τόσο σε παγκόσμιο, όσο και σε τοπικό επίπεδο, ούτως ώστε, αφενός να καταδειχθεί αυτή η προοδευτική αλλαγή στην αντίληψη σχετικά με το τοπίο, που αναλύθηκε πιο πάνω, και αφετέρου να τονιστεί η ανάγκη προστασίας και αξιοποίησης του αργολικού τοπίου συγκεκριμένα.

1. 3. Νομοθεσία και Προστασία

1. 3. 1. Διεθνές δίκαιο

1. 3. 1. *i*. Διεθνείς Συμβάσεις

Είναι χαρακτηριστικό ότι, κατά την πρώτη δεκαετία του 1900, στις Σκανδιναβικές χώρες υιοθετήθηκαν νόμοι για την προστασία της φύσης αλλά και των φυσικών μνημείων, των τόπων που έχουν επιστημονική, ιστορική, πολιτισμική σημασία. Την ίδια περίοδο στη Γαλλία, για να σταθούμε στο χώρο της Μεσογείου, λήφθηκαν τα πρώτα μέτρα, για την προστασία του τοπίου και των φυσικών μνημείων, με νόμο του 1906, οι διατάξεις του οποίου τροποποιήθηκαν και συμπληρώθηκαν το 1930. Το 1931 άρχισε η συστηματική μέριμνα για την προστασία των μνημείων με τον Χάρτη των Αθηνών. Οι διαδικασίες ξεκίνησαν από το παγκόσμιο συνέδριο αρχιτεκτονικής, που έλαβε χώρα στην Αθήνα και αφορούσε κυρίως στον περιβάλλοντα χώρο των μνημείων, αλλά και την προστασία από την περιβαλλοντική μόλυνση. Ακολούθησε η Σύσταση Ν. Δελχί το 1956, η οποία συνόψισε κάποιες βασικές παραμέτρους της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς.[77]

Από τα πιο σημαντικά κείμενα για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι ο Χάρτης Βενετίας του 1964. Εστιάζει στο ιστορικό μνημείο, το οποίο το βλέπει ως ιστορικό έργο, αλλά εντάσσει και μνημεία, τα οποία υφίστανται σε αστική ή αγροτική τοποθεσία, εισάγοντας την λογική του τοπίου. Επίσης, τονίστηκε η ενότητα μνημείου και περιβάλλοντος χώρου, αλλά και η υποχρέωση μέριμνας σε βάθος χρόνου για τα μνημεία.[78]

Αργότερα υπογράφηκε η Σύσταση του Παρισιού το 1968, η οποία οδήγησε τελικά στη Σύμβαση του Παρισιού το 1972. Στο άρθρο 1 ορίζεται πως όλα τα κατάλοιπα και τα αντικείμενα ή ακόμη και ίχνη ανθρώπινης δραστηριότητας που αποτελούν κύρια πηγή αρχαιολογικής πληροφόρησης θεωρούνται αρχαιολογικά αντικείμενα. Ακολούθησε η Σύμβαση της UNESCO, στην οποία, ήδη από το προοίμιο, τονίζεται η αξία της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς, η ανάγκη προστασίας της, η οικουμενική αξία μέρους της κληρονομιάς και η ανάγκη συστήματος

[77] The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments, First International Congress of Architects and Technicians of Historic Monuments, Αθήνα, 1931.
[78] International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (the Venice Charter 1964), ICOMOS, Βενετία, 1964.

συλλογικής βοήθειας. Ιδιαίτερη αίσθηση δημιουργεί ο διαχωρισμός φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς, όπως ακριβώς το τοπίο τότε διαχωριζόταν σε φυσικό και ανθρωπογενές. Όμως, η Σύμβαση δέχεται τον συνδυασμό τους. Πολύ σημαντικό είναι το άρθρο 2, στο οποίο ορίζονται ως φυσικά μνημεία φυσικοί ή βιολογικοί σχηματισμοί ή ομάδες σχηματισμών παγκόσμιας αξίας από αισθητική ή επιστημονική άποψη, ως γεωλογικοί και φυσιογραφικοί σχηματισμοί και ως φυσικά τοπία ακριβώς καθορισμένες εκτάσεις, παγκόσμιας αξίας από την άποψη της επιστήμης, της ανάγκης διατήρησης ή φυσικού κάλλους.[79] Τα τοπία εξετάσθηκαν πρωτίστως από την άποψη της πολιτιστικής αξίας, νοούμενα ως έργα ανθρώπου ή ως συνδυασμός έργων ανθρώπου και φύσης και ως εκτάσεις, περιλαμβανομένων των αρχαιολογικών χώρων, με παγκόσμια αξία ιστορική, εθνολογική, ανθρωπολογική, αισθητική.[80]

Σημαντικό κείμενο για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομίας αποτελεί και ο Χάρτης Λωζάννης του 1990. Αποτελεί κείμενο του ICOMOS, επομένως, προϊόν δράσης της UNESCO. Αναφέρεται στην αρχαιολογική κληρονομιά, είναι πολύ πιο εξειδικευμένο από τα προηγούμενα και υποδεικνύει μια σειρά από αλλαγές.[81]

Στον ευρωπαϊκό χώρο το ενδιαφέρον για την προστασία των πνευματικών και πολιτισμικών αξιών που συνδέονται με το τοπίο και αποτελούν κοινή κληρονομιά των κρατών της Ευρώπης, καλλιεργήθηκε έντονα κυρίως μετά τη Διάσκεψη του Ρίο το 1992. Ο προβληματισμός με την πάροδο του χρόνου ωρίμασε και κατέστησε προφανή τη σκοπιμότητα υιοθέτησης, από το Συμβούλιο της Ευρώπης, της Σύμβασης Πλαίσιο για τη διαχείριση και προστασία του τοπίου του Ευρωπαϊκού χώρου, ως παράγοντα ισορροπίας μεταξύ ανάπτυξης και αειφορικής χρήσης του φυσικού και πολιτιστικού αποθέματος.[82]

Η Διακήρυξη του 1992 της UNESCO η οποία συνεπικουρεί τη συνθήκη του Παρισιού και διακηρύσσει μεταξύ άλλων ότι πρέπει να υπάρχει αρμονική, υγιής και παραγωγική σχέση μεταξύ ανθρώπων και περιβάλλοντος. Η ανάπτυξη πρέπει να επιτρέπει και μελλοντικές προοπτικές ζωής, δηλαδή δεν πρέπει να καταναλώνουμε τους πόρους του περιβάλλοντός μας. Τονίστηκε επίσης και

[79] Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, Unesco, Παρίσι, 1972.
[80] United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization/UNESCO, κύρωση Σύμβασης από Ελλάδα με ν. 1126/1981 (Α32). Σύμβαση και στοιχεία διαθέσιμα από www.unesco.org.
[81] http://www.icomos.org/en/, ανακτήσιμο: 25/11/2016.
[82] Ministère de l'Écologie, de l'Énergie , du Développement Durable et de la Mer/en charge des Technologies vertes et des Négociations sur le climat. Στοιχεία διαθέσιμα από www.developpement-durable.gouv.fr και *www.ifen.fr*.

η σημασία της αειφόρου ανάπτυξης, που σημαίνει ενσωμάτωση περιβαλλοντικής προστασία στην πολιτική. Αργότερα, η ίδια η Συνθήκη του Μάαστριχτ δίνει θεσμική υπόσταση στη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς.[83]

1. 3. 1. *ii*. Η Σύμβαση της Φλωρεντίας

Τον Οκτώβριο του 2000 υπογράφεται η *Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο* στη Φλωρεντία.[84] Το τοπίο διαδραματίζει έναν σημαντικό ρόλο δημοσίου συμφέροντος από άποψη πολιτισμική, περιβαλλοντική, οικολογική και κοινωνική. Συνιστά ένα πόρο ευνοϊκό για οικονομική δραστηριότητα, του οποίου η προστασία, η διαχείριση και ο σχεδιασμός μπορεί να συμβάλλει εκτός των άλλων και στην εξεύρεση θέσεων εργασίας. Επομένως, το τοπίο είναι ένας πολιτισμικός πόρος οικονομικά αξιοποιήσιμος, άρα χρειάζεται ειδικό σχεδιασμό και προστασία. Το τοπίο ορίζεται ως στοιχείο ευρωπαϊκής φυσικής πολιτιστικής κληρονομιάς και οπωσδήποτε συμβάλει στην ποιότητα ζωής. Η προστασία του τοπίου είναι όλες οι δράσεις που διατηρούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του. Η διαχείρισή του εστιάζεται στη δράση από την πλευρά της αειφόρου ανάπτυξης με σκοπό την τακτική διατήρηση ενός τοπίου, έτσι ώστε να καθοδηγεί και να εναρμονίζει τις αλλαγές που επέρχονται μέσα από κοινωνικές, οικονομικές και περιβαλλοντικές διαδικασίες.[85]

Με τον όρο τοπίο νοείται ένα μέρος μιας γεωγραφικής περιοχής, έτσι όπως αυτό γίνεται αντιληπτό από τους ανθρώπους, και του οποίου ο χαρακτήρας προκύπτει από τη δράση φυσικών και ανθρωπογενών παραγόντων, όπως και από τις αναμεταξύ τους αμοιβαίες επιδράσεις.[86] Στον ορισμό αυτό εμπεριέχονται οι δύο βασικές τάσεις που απαντώνται στην τρέχουσα επιστημονική βιβλιογραφία περί τοπίου: αφενός, το τοπίο δεν αντιμετωπίζεται αυτόνομα, παρά μέσα από την

[83] http://users.sch.gr/christzoumer/economia/images/ee/sinthikes/maastricht.pdf, ανακτήσιμο: 22/11/2016.
[84] European Landscape Convention, Unesco, Παρίσι, 1972.
[85] Νόμος υπ αρ. 3827 ΦΕΚ Α/30/25.2.10 για την κύρωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Τοπίου και στοιχεία αναλυτικής προσέγγισης.
[86] ν. 3827/25.02.2010 «Κύρωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης του Τοπίου» (Α/30). Ημερομηνία σύνταξης της Σύμβασης 20.10.2000, έναρξη ισχύος (πλήρωση προϋποθέσεων άρθρου 13 αυτής) 01.03.2004. Από Ελλάδα: υπογραφή 13.12.2000, έναρξη ισχύος 01.09.2010. Κείμενο Σύμβασης κ.ά. στοιχεία διαθέσιμα από www.coe.int.

ιδιοσύσταση και ιδιοσυγκρασία του παρατηρητή του: πώς ένας συγκεκριμένος άνθρωπος ή κάποια συγκεκριμένα κοινωνικά σύνολα αντιλαμβάνονται, ενδεχομένως οικειοποιούνται και ασφαλώς εκφράζουν την άποψή τους για το τοπίο που τους περιβάλλει. Σε αυτό το σημείο η Σύμβαση της Φλωρεντίας υιοθετεί μια μεταδιαδικαστική προσέγγιση για το τοπίο, αφού θεωρεί πως δημιουργείται βάσει της εμπειρίας του ατόμου που εισέρχεται σε αυτό και διαμορφώνεται με βάση τα βιώματά του, τις προθέσεις της στιγμής, τους στόχους του, τις φιλοδοξίες του.

Αφετέρου όμως, το τοπίο παρουσιάζεται και αντιμετωπίζεται ως μία γεωγραφική ενότητα, οριζόμενη επακριβώς με βάση κάποια συγκεκριμένα κριτήρια. Εντός των ορίων αυτής της ορισμένης γεωγραφικής περιοχής γίνεται η εκάστοτε προσέγγιση και ερμηνεία ποικίλων φυσικών και ανθρωπογενών παραγόντων που δρουν - είτε αυτόνομα, είτε αλληλένδετα - διαμορφώνοντας διαρκώς την εικόνα ή/και τις φυσικές και κοινωνικές δομές που επιχωριάζουν στο εν λόγω τοπίο. Σε αυτό το σημείο εντοπίζεται και η αδυναμία της Σύμβασης της Φλωρεντίας να απαλλαχθεί από τις διαδικαστικές τάσεις, αφού θεωρεί πως το τοπίο είναι μία έννοια παραμετροποιήσιμη. Είναι φυσικό ένα διεθνές κείμενο με νομική ισχύ να επιθυμεί τη σαφήνεια στον ορισμό, ούτως ώστε να επιτύχει και την προστασία του τοπίου, που αποτελεί άλλωστε τον βασικό στόχο του κειμένου. Ωστόσο, η προϋπόθεση αυτής της παραμετροποίησης είναι που καταδεικνύει τις διαδικαστικές καταβολές του κειμένου, επομένως, μπορεί να υποτεθεί πως κατά την εφαρμογή της Σύμβασης της Φλωρεντίας στην ανάδειξη ενός μνημείου ή ενός αρχαιολογικού χώρου, το αποτέλεσμα αναγκαστικά διέπεται από τις αρχές της διαδικαστικής προσέγγισης.

1. 3. 2. Ελληνική νομοθεσία

Η Ελλάδα ήδη από το 1834 ξεκίνησε τη θεσμοθέτηση μέτρων προστασίας των αρχαιοτήτων και της πολιτιστικής κληρονομιάς. Για το ζήτημα του τοπίου όμως υιοθέτησε νόμους μόλις το 1950. Η ελληνική έννομη τάξη είχε από μακρόν ανταποκριθεί στη σκοπιμότητα και αναγκαιότητα διατήρησης της φύσης, όχι μόνον υπό την έννοια του φυσικού περιβάλλοντος αλλά και για λόγους αισθητικούς, οικονομικούς και πολιτιστικούς.[87]

Ο ν. 1469/1950 εισήγαγε την έννοια των τόπων ή έργων *«χαρακτηριζομένων ως ιδιαιτέρου φυσικού κάλλους»* και προέβλεψε για αυτά καθεστώς προστασίας σύμφωνα με τις διατάξεις του κ.ν.5351/1932 *«περί αρχαιοτήτων».* Οι αρμοδιότητες χαρακτηρισμού, υπαγόμενες αρχικά στο υπουργείο Προεδρίας της Κυβερνήσεως, μεταφέρθηκαν το 1986 στο τότε Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε.[88]

Αργότερα, το Σύνταγμα του 1975 αναβάθμισε τη σημασία της προστασίας του περιβάλλοντος, ανάγοντάς την σε Συνταγματικά προστατευόμενη αξία και υποχρέωση του κράτους. Ο ν. 1650/1986 προσέγγισε την έννοια του περιβάλλοντος ως *«το σύνολο των φυσικών και ανθρωπογενών παραγόντων και στοιχείων, τα οποία ευρίσκονται σε αλληλεπίδραση και επηρεάζουν την οικολογική ισορροπία, την ποιότητα ζωής, την υγεία των κατοίκων, την ιστορική και πολιτιστική παράδοση και τις αισθητικές αξίες»*. Αναγνώρισε την προστασία του περιβάλλοντος ως *«θεμελιώδες και αναπόσπαστο μέρος της πολιτιστικής και αναπτυξιακής διαδικασίας και πολιτικής»* και θέσπισε ιδιαίτερο προστατευτικό καθεστώς για τη διατήρηση της φύσης και του τοπίου.[89]

Ο νόμος, με βάση «*κριτήρια χαρακτηρισμού και αρχές προστασίας*», κατέταξε τα αντικείμενα προστασίας και διατήρησης της φύσης και του τοπίου σε κατηγορίες, μεταξύ των οποίων οι «*προστατευόμενοι φυσικοί σχηματισμοί, προστατευόμενα τοπία ή στοιχεία του τοπίου*».[90] Με π. δ/γμα εκδιδόμενο βάσει συμπερασμάτων Ειδικής Περιβαλλοντικής Μελέτης (ΕΠΜ), μετά από δημοσιοποίηση και τήρηση συμμετοχικών διαδικασιών, χαρακτηρίζεται το αντικείμενο προστασίας και διατήρησης και ορίζονται οι αναγκαίοι προς τούτο γενικοί όροι, περιορισμοί και

[87] Βλαντού 2010, http://nomosphysis.org.gr/12194/to-topio-os-antikeimeno-nomikis-prostasias-sxeseis-kai-antifaseis-metaksu-kanonon-dikaiou-kai-pragmatikotitas-oktobrios-2010/, ανακτήσιμο: 17/8/2016.
[88] ν. 1469/1950 (Α169) άρθρο 1. Με π. δ/γμα 161/1984 (Α/54) η μεταφορά αρμοδιοτήτων στο ΥΠΕΧΩΔΕ.
[89] ν. 1650/1986 «για την προστασία του περιβάλλοντος» (Α160) άρθ. 1, 2.
[90] ν. 1650/86, άρθ. 18,19, όπ. π. (σημ. 88).

απαγορεύσεις άσκησης δραστηριοτήτων και εκτέλεσης έργων.[91] Με κοινή Υπουργική Απόφαση εγκρίνεται ο κανονισμός διοίκησης και λειτουργίας, από τον οποίο διέπεται η οργάνωση και λειτουργία του προστατευόμενου αντικειμένου και εξειδικεύονται οι γενικοί όροι άσκησης έργων και δραστηριοτήτων.[92] Ας σημειωθεί ότι στην ίδια κατεύθυνση με το ν. 1650/1986 κινείται και το σχέδιο νόμου για την προστασία της βιοποικιλότητας[93] που ανοίχτηκε σε δημόσια διαβούλευση από το Υπουργείο Περιβάλλοντος Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής (ΥΠΕΚΑ).[94]

Η ελληνική νομοθεσία έχει πλήρως εναρμονιστεί με τις διεθνείς συμβάσεις και συνθήκες προστασίας του τοπίου. Αυτό όμως έχει σαν αποτέλεσμα τη διαδικαστική προσέγγιση στην ανάδειξη των αρχαιολογικών χώρων, αφού, όπως προαναφέρθηκε, η Σύμβαση της Φλωρεντίας επιμένει στην παραμετροποίηση του χώρου για λόγους προστασίας, με αποτέλεσμα να μην καταφέρνει να ενσωματώσει τα ζητήματα βίωσης του τοπίου και της σημασίας του ως βιωμένου τόπου. Η αμηχανία αυτή είναι εμφανής και στην περίπτωση της ανάδειξης της Μιδέας, αφού, όπως επισημάνθηκε και πιο πάνω, η ανάδειξη είναι μεν απολύτως σύμφωνη τόσο με τις διεθνείς συμβάσεις, όσο και με το εθνικό δίκαιο, αλλά, ενώ έχει επιτευχθεί η προστασία και η ανάδειξη των καταλοίπων, ωστόσο η σύνδεσή της με τους υπόλοιπους αρχαιολογικούς χώρους της περιοχής, αλλά και η βίωση του τοπίου δεν έχουν καλυφθεί. Αυτό οφείλεται στο γεγονός πως ούτε η αρχαιολογική έρευνα, ούτε οι αρχές και οι πρακτικές προστασίας και ανάδειξης δεν έχουν ακόμη εστιάσει όσο θα έπρεπε στο ζήτημα του τοπίου ως βιωμένου κοινωνικού και ιστορικού παράγοντα, κάτι που θα γίνει προσπάθεια να θεραπευθεί έστω εν μέρει και με ενδεικτικά παραδείγματα στο υπόλοιπο της παρούσας μελέτης.

---

[91] ν. 1650/ 86, άρθρο 21, όπως τροποποιήθηκε και συμπληρώθηκε με άρθρο 16 του ν. 2742/1999 (Α207). Για τη διοίκηση και διαχείριση προστατευόμενων περιοχών, με άρθρο 15 ν. 2742/99 παρασχέθηκε εξουσιοδότηση έκδοσης ΚΥΑ προς σύσταση «Φορέων Διαχείρισης»(ΦΔ)/ ΝΠΙΔ. Με ν. 3044/2002 (Α197) άρθρο 16 συμπληρώθηκε το άρθρο 15 με ίδρυση 25 ΦΔ και παροχή εξουσιοδότησης για καθορισμό με ΚΥΑ (αντί Π.Δ.) των ζωνών προστασίας και αναγκαίων γενικών όρων, απαγορεύσεων, περιορισμών. Ωστόσο εκδοθείσες ΚΥΑ κρίθηκαν μη νόμιμες (ΣτΕ 3597/2007 κ.ά.) ως προς το σκέλος χαρακτηρισμού των προστατευόμενων περιοχών. Κατά την κρίση του δικαστηρίου ο χαρακτηρισμός και υπαγωγή περιοχής προστασίας σε μία από τις κατ΄άρθ.21 ν. 1650/86 κατηγορίες, εξακολουθεί να διέπεται από ν. 1650/86 (Π.Δ. όχι ΚΥΑ), καθόσον η εξουσιοδότηση ν.3044/02 δεν άπτεται των εν λόγω ρυθμίσεων.

[92] Βλαντού 2010.

[93] Σχέδιο νόμου για την προστασία της βιοποικιλότητας, άρθρο 3, διαβούλευση από 05.07.2010 έως 12.07.2010, διαθέσιμο από www.ypeka.gr.

[94] Βλαντού 2010.

1. 4. Αργολικό τοπίο

Πρωταρχικό ζήτημα σε μια προσέγγιση τοπίου είναι η κατανόηση των επιμέρους χαρακτηριστικών του, τόσο των φυσικών, όσο και των ανθρωπογενών, ούτως ώστε στη συνέχεια να διερευνηθούν οι τρόποι ανάδειξης της διαλεκτικής τους σχέσης κατά το παρελθόν. Κρίνεται λοιπόν απαραίτητη μία σύντομη περιγραφή της Αργολίδας, όπου θα αναλυθούν γεωγραφικά στοιχεία, αλλά και στοιχεία που σχετίζονται με την ανθρώπινη κατοίκηση.

Η αργολική γη απλώνεται στον μυχό του Αργολικού κόλπου ακολουθώντας τον άξονά του, από νότο προς βορρά και σε βάθος 22 χιλιομέτρων. Η πεδιάδα περιβάλλεται από συνεχόμενες οροσειρές, που τη χωρίζουν από την Κορινθία στα βόρεια, την Αρκαδία στα δυτικά και την απομονώνουν από τη χερσόνησο που απλώνεται στα νοτιοανατολικά της. Ανάμεσα στις οροσειρές και την πεδιάδα σχηματίζονται χαμηλά πρόβουνα και λόφοι, και στις ακτές μικροί κόλποι και ακρωτήρια (εικ. 155), πάνω στα οποία αναπτύχθηκαν πολιτισμικά κέντρα διαφόρων περιόδων.[95] Η πεδιάδα βρίσκεται στο 37º γεωγραφικό πλάτος και 48º γεωγραφικό μήκος (Εικ. 156) με το ψηλότερο σημείο να βρίσκεται στα 1771 μέτρα πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας.[96]

Η Αργολίδα φαίνεται να κατοικήθηκε κατά την Παλαιολιθική εποχή. Η έρευνα απέδειξε πως οι άνθρωποι που πρωτοκατοίκησαν εκεί, περίπου το 30000 π.Χ. είχαν ως βασική ασχολία τους το κυνήγι και αργότερα την αλιεία. Η τεκμηρίωση της θηρευτικής και η ομαλή μετάβασή της στην παραγωγική οικονομία διαπιστώθηκε στο σπήλαιο Φράγχθι της Ερμιονίδας. Κατά τη Νεολιθική εποχή φαίνεται να αναπτύσσεται η γεωργοκτηνοτροφική οικονομία, αλλά και η οργάνωση της ζωής των ανθρώπων σε μόνιμες εγκαταστάσεις.[97]

Η προϊστορική εξέλιξη του τοπίου της Αργολικής Πεδιάδας έδειξε εκτεταμένη αστάθεια του εδάφους, κυρίως στην Τελική Νεολιθική και Πρωτοελλαδική ΙΙ. Εκείνη την εποχή κάποιοι αρχαιολογικοί χώροι διαβρώθηκαν στις πλαγιές των λόφων, ενώ άλλοι στην παράκτια πεδιάδα θάφτηκαν βαθιά. Από τα τέλη της Πρωτοελλαδικής ΙΙ, ωστόσο, το χερσαίο τμήμα της Αργολικής Πεδιάδας, βόρεια του δρόμου από την Τίρυνθα στο Άργος, έχει παραμείνει σχεδόν αμετάβλητο. Σήμερα, γόνιμα εδάφη είναι σε μεγάλο βαθμό όμοια με εκείνα που ήταν διαθέσιμα στους αγρότες

[95] Σπαθάρη 2012, 130 & Darque 1998, 103 – 105.
[96] Eberhard 1993, 17.
[97] Σπαθάρη 2012, 130 – 131.

της μυκηναϊκής περιόδου και των Κλασικών χρόνων. Μόνον η παράκτια λωρίδα, νότια του δρόμου από την Τίρυνθα στο Άργος, συνέχισε να μεταβάλλεται κατά τη διάρκεια των ιστορικών χρόνων.[98]

Η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού υπήρξε εποχή μεγάλης ακμής, αφού με τη χρήση των μετάλλων και την ανάπτυξη της τεχνολογίας βελτιώνεται η οικονομία και εξελίσσεται η κοινωνική οργάνωση των διαφόρων περιοχών στο αργολικό πεδίο, ενώ πυκνώνουν οι κατοικημένες περιοχές.[99] Κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού ο πληθυσμός εξαπλώνεται και δημιουργούνται σχέσεις με την Κρήτη, τις Κυκλάδες, την Αίγυπτο και την Ανατολική Μεσόγειο.[100] Κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού η αργολική πεδιάδα φθάνει στο απόγειό της. Ο πληθυσμός αυξάνεται ταχύτατα, οι ακροπόλεις τειχίζονται και ξεκινά η οικοδόμηση των ανακτόρων. Το τείχος της Μιδέας χρονολογείται στα μέσα του 13ου αι. π.Χ. όταν η Μιδέα έχει ήδη εξελιχθεί σε σπουδαίο κέντρο.[101]

Ο αριθμός των θέσεων στην Αργολική Πεδιάδα αυξήθηκε αισθητά κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού (Υστεροελλαδική ή Μυκηναϊκή περίοδο, 1650 - 1100 π.Χ.). Εκείνη την εποχή οι μυκηναϊκές θέσεις των Μυκηνών, του Άργους, της Τίρυνθας, της Μιδέας, του Μπερμπάτι και της Ασίνης (Εικ. 157) επιτυγχάνουν τέτοια εξέχουσα θέση που εξακολουθούν να αποτελούν ένα σημαντικό κέντρο του αρχαιολογικού ενδιαφέροντος για την μυκηναϊκή περίοδο.[102] Οι οικισμοί κατανέμονται στις παρυφές της πεδιάδας ή κοντά στη θάλασσα. Σχετικά με την ιεράρχηση των μυκηναϊκών αυτών θέσεων απαντούν πολλές ερμηνείες. Κατά τον Bintliff, πέντε ή έξι «μείζονα κέντρα» πρέπει να περιελάμβαναν ανάκτορα και τουλάχιστον έναν θολωτό τάφο: οι Μυκήνες, το Μπερμπάτι, η Πρόσυμνα, τα Δενδρά/Μιδέα και η Τίρυνθα. Απέχουν το ένα από το άλλο μία ώρα με τα πόδια. Όμως, στη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙ Α και Β περιόδου, μόνο σε δύο θέσεις, στις Μυκήνες και στην Τίρυνθα υπάρχουν ανάκτορα. Αν ακολουθήσουμε το πρότυπο της Πύλου, θα πρέπει να γνωρίζουμε ότι το κάθε ανάκτορο ελέγχει την ύπαιθρο χώρα του.[103]

Ο Όμηρος περιέγραψε την πεδιάδα ως «πλούσια σε σιτάρι» και «εκτρέφουσα άλογα». Ο Αριστοτέλης (384 - 322 π.Χ.) έγραψε μια σύντομη έκθεση σχετικά με τις αλλαγές στην ποιότητα

---

[98] Eberhard 1993, 85.
[99] Σπαθάρη 2012, 130 – 132.
[100] Σπαθάρη 2012, 130 – 132.
[101] Σπαθάρη 2012, 130 – 137.
[102] Kilian 1982, 166 – 195 & Dickinson 1977, 134.
[103] Darque 1998, 103 - 105.

του εδάφους για το χρονικό διάστημα από το 1300 - 300 π.Χ., γεγονός που υποδηλώνει τη σημασία της πεδιάδας στη γεωργία. Ο Curtius (1851) λέει «Άργος» σημαίνει «αρόσιμη γη». Η Αργολική Πεδιάδα θεωρείται ασυνήθιστα εύφορη ακόμη και σήμερα για την Ελλάδα.[104]

[104] Eberhard 1993, 6.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Η Μιδέα και το νεκροταφείο των Δενδρών είναι περιοχές μεγάλου αρχαιολογικού ενδιαφέροντος. Η Μιδέα φαίνεται να ήταν σημαντικό διοικητικό και παραγωγικό κέντρο.[105] Η ύπαρξη Κυκλώπειων τειχών υποδεικνύει ότι ήταν ένα οχυρό με στενούς δεσμούς με τις άλλες δύο ακροπόλεις, με τις οποίες πιθανώς να δημιουργούσε ένα δίκτυο ελέγχου και υπεράσπισης της εύφορης αργολικής πεδιάδας.[106] Το νεκροταφείο των Δενδρών αποτελεί έναν εξίσου σημαντικό αρχαιολογικό χώρο, ενδεικτικό της μυκηναϊκής περιόδου. Διαθέτει θολωτό τάφο και αρκετούς θαλαμοειδείς, ενώ ξεχωρίζουν οι εντυπωσιακές ταφές των αλόγων. Παρ' όλα αυτά το νεκροταφείο μοιάζει εντελώς αποκομμένο από την ακρόπολη της Μιδέας, αφού αφενός η σημερινή διαδρομή που ακολουθεί ο επισκέπτης του χώρου περνά μέσα από το χωριό της Μιδέας και το χωριό των Δενδρών, επομένως δεν γίνεται κατανοητή η σύνδεση της ακρόπολης με το νεκροταφείο. Επιπροσθέτως, δεν υπάρχει κάποια σήμανση στην υπάρχουσα διαδρομή που να ενημερώνει τον επισκέπτη της Μιδέας σχετικά με την ύπαρξη του νεκροταφείου. Έτσι, δεν δίνεται η δυνατότητα στον επισκέπτη κατανόησης της ενότητας του μυκηναϊκού αυτού κέντρου. Τέλος, οι τάφοι βρίσκονται σε εξαιρετικά κακή κατάσταση διατήρησης θέτοντας σε κίνδυνο τους επισκέπτες του χώρου.

Ο στόχος της πρότασης λοιπόν είναι τριπλός: πρώτον, να καταδειχθεί η σύνδεση της Μιδέας με το νεκροταφείο των Δενδρών και τις άλλες δύο μυκηναϊκές ακροπόλεις. Δεύτερον, να καταστεί δυνατή η βίωση του αργολικού τοπίου από τον επισκέπτη. Τρίτον, να προστατευθούν τα κατάλοιπα του μυκηναϊκού νεκροταφείου των Δενδρών.

Η βίωση του αργολικού τοπίου είναι ικανή μέσα από μονοπάτια και διαδρομές κίνησης και στάσης των ανθρώπων. Οι διαδρομές αυτές θα ήταν προτιμότερο να ακολουθούν τις μυκηναϊκές διαδρομές. Οι αρχαιολογικές έρευνες στην Ελλάδα όλον τον προηγούμενο αιώνα έχουν δείξει πως οι Μυκηναίοι και είχαν τη δυνατότητα, και κατασκεύαζαν δρόμους. Η έρευνα

[105] OpAth, 22 – 23, 1995 – 1996, 73.
[106] Demakopoulou 2015, 194.

του Steffen στην περιοχή των Μυκηνών έφερε στο φως την ύπαρξη δρόμων με ομαλή κλίση κατασκευασμένων με την τεχνική cut-and-terrace. Αυτοί οι δρόμοι συνυπάρχουν συχνά με περίτεχνα αποστραγγιστικά συστήματα.[107] Επιπρόσθετες έρευνες άλλων μελετητών έχουν δώσει αρκετές πληροφορίες σχετικά με κατάλοιπα τέτοιων δρόμων.[108] Έτσι, έχει γίνει πλέον αποδεκτό πως υπήρχε ένα καλά σχεδιασμένο οδικό δίκτυο σε κάποιες περιοχές της Ελλάδας κατά τη Μυκηναϊκή εποχή.[109]

Οι δυσκολίες ξεκινούν όταν κάποιος προσπαθήσει να συγκεντρώσει τα κατάλοιπα του μυκηναϊκού αυτού οδικού δικτύου με σκοπό να δημιουργήσει μία πλήρη εικόνα του. Το σημαντικότερο πρόβλημα σχετικά με αυτό είναι πως το μυκηναϊκό οδικό δίκτυο δεν έχει τεκμηριωθεί, καθώς τα κατάλοιπα που σώζονται και θα μπορούσαν να επιβεβαιώσουν την ύπαρξή του είναι ελάχιστα.[110] Επιπροσθέτως, είναι δύσκολο να ταυτιστεί πλήρως βάσει των καταλοίπων που υπάρχουν, κυρίως επειδή οι δρόμοι που το αποτελούσαν δεν εξυπηρετούσαν έναν μόνο σκοπό.[111] Ωστόσο, έχουν αποκαλυφθεί τέσσερα μεγάλα οδικά δίκτυα σε γειτνίαση με τις Μυκήνες (Εικ. 158). Τα τρία από αυτά οδηγούν στον βορρά, πιθανότατα σε περιοχές της νότιας Κορινθίας. Το τέταρτο κατευθύνεται νότια, προς την Πρόσυμνα και την περιοχή του αργολικού Ηραίου. Χρονολογικά τοποθετούνται στα μέσα του 13ου αι. π.Χ.[112] Πρώτος τα κατέγραψε ο μηχανικός του Schliemann, λοχαγός Steffen. Οι γνώσεις μας έκτοτε δεν έχουν εξελιχθεί ιδιαιτέρως.[113] Μία

---

[107] Steffen 1884, 10-11.

[108] Για τις έρευνες βλ. J. Crouwel. *Chariots and Other Means of Land Transport in Bronze Age Greece* (Amsterdam 198]) 29 n. 5, W. McDonald in *The Minnesota Messenia Expedition: Reconstructing* a *Bronze Age Environment* (Minneapolis]972) και "Overland communications in Greece during LH III with special I'eference to the southwest Peloponnese," *Mycenaean Studies: Proceedings of the Third International Colloquium* (1961) 217-240 που παρέχει πληροφορίες σχετικά με έναν δρόμο, με τον οποίο ενώνονταν τα δύο μισά του βασιλείου της Πύλου, E. Kase's "Great COrI'idor Road" στη Φωκίδα συζητείται ενδελεχώς στο *The Great Isthmus Corridor oute: xplorations of the Phokis-Doris Expedition.* I (Dubuque]99]).

[109] Jansen 1996, 1-16.

[110] Σύμφωνα με τον καθηγητή Ι. Πίκουλα, η έρευνα περιορίζεται στις αμαξήλατες οδούς, μιας και μόνον αυτές διέσωσαν ίχνη και κατάλοιπα, αρματοτροχιές, εκβραχισμούς, αναλήμματα ή άλλα σχετικά. Οι ατραποί και οι υπόλοιπες, για υποζύγια ή πεζούς, οδοί δεν ήταν τίποτε περισσότερο από ένα καλοπατημένο μονοπάτι.

[111] Jansen 1996, 1-16.

[112] Steffen 1884, 8-10. Σύμφωνα με τον Jansen, η χρονολόγηση των οδικών αρτηριών κοντά στις Μυκήνες είναι προβληματική. Χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΒ από τον Μυλωνά βάσει των οστράκων από την έρευνα του Steffen στο πρώτο οδικό δίκτυο. Η παρουσία ωστόσο γεφυρών μοιάζει να τοποθετεί τα οδικά δίκτυα στην Μυκηναϊκή εποχή. Αν και η τεχνική κατασκευής των γεφυρών δεν είναι αποδεκτή ως μυκηναϊκή από όλους τους ερευνητές, η χρονολόγηση θα πρέπει να τοποθετηθεί στην Εποχή του Χαλκού, κυρίως επειδή οι Μυκήνες δεν υπήρξαν σπουδαίο κέντρο μετά από αυτή την περίοδο. Κυκλώπεια αρχιτεκτονική μπορεί να βρεθεί και σε μεταγενέστερες κατασκευές βλ. F. Maier. *Griechische Mauerbauinschriften* (Heidelberg 1961) 112.

[113] Η εκτενής επιφανειακή έρευνα της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής και της Αρχαιολογικής Εταιρείας στις Μυκήνες, που οδήγησε στην έκδοση του 'Atlas of Mycenae' παρά την εξαιρετική τοπογραφική τεκμηρίωση των

πέμπτη διαδρομή είναι αυτή που οδηγούσε από το Άργος στην Επίδαυρο και στον Σαρωνικό.[114] Οι διαδρομές αυτές δεν σώζονται εξ' ολοκλήρου, αλλά μπορούν να υποτεθούν βάσει των σημείων που έχουν βρεθεί κατάλοιπα, όπως Κυκλώπειες γέφυρες.[115] Ίχνη από «ροδιές», δηλαδή στενά αυλάκια που θα δημιουργούσε η συνεχόμενη και μακροχρόνια χρήση του δρόμου από τροχοφόρα οχήματα, σε καθαρά μυκηναϊκά στρώματα δεν αναφέρονται στη βιβλιογραφία.[116] Οι τρεις αρματοτροχιές στο κατώφλι της Πύλης των Λεόντων είναι στην πραγματικότητα αυλάκια αποστράγγισης του εσωτερικού της πύλης των κλασικών χρόνων.[117] Έτσι μόνες ενδείξεις απομένουν οι τριπλές αμαξοτροχιές στον βράχο της βόρειας κλιτύος της ακρόπολης, ακριβώς κάτω από τη βόρεια πυλίδα και επάνω από το μουσείο των Μυκηνών[118] (Εικ. 159). Ωστόσο, είναι αμφίβολο κατά πόσον οι αρματοτροχιές είναι όντως μυκηναϊκές[119] και ειδικότερα στον δρόμο 1.[120] Κρίνοντας από τις θέσεις των τεσσάρων αυτών οδικών δικτύων, που επεσήμανε ο Steffen (Εικ. 160), οι δρόμοι θα πρέπει να συνέδεαν τις ανατολικές πλαγιές της βόρειας αργολικής πεδιάδας με τη νότια πλευρά. Τα κατάλοιπα από το πρώτο δίκτυο και εκείνα από το τέταρτο μπορούν να εντοπιστούν μέχρι και 4 χιλιόμετρα από την ακρόπολη των Μυκηνών, καθιστώντας κατανοητό πως το δίκτυο αυτό απλωνόταν σε αποστάσεις που εύκολα μπορούσαν να γίνουν και με τα πόδια.[121] Οι δρόμοι που πιθανόν να ένωναν τις Μυκήνες με το Μπερμπάτι ή την Τίρυνθα δεν έχουν εντοπιστεί.[122] Αυτό δεν σημαίνει πως δεν υπήρχαν, ειδικά αν σκεφτεί κανείς πως οι Μυκηναίοι είχαν καταφέρει να κατασκευάσουν ένα σημαντικό οδικό δίκτυο στη Φωκίδα, τη Βοιωτία και την Κορινθία.[123] Αντίστοιχα, ούτε το οδικό δίκτυο που πιθανώς να ένωνε τη Μιδέα με τις Μυκήνες και την Τίρυνθα έχει βρεθεί, οπότε η διαδρομή που προτείνεται είναι υποθετική.

καταλοίπων δεν προσέφερε νέες γνώσεις, βλ. Jansen 2003. Ο Lavery (1995, 264 - 267) παρουσιάζει κάποιες διακλαδώσεις των τεσσάρων δρόμων και κάποιες νέες διαδρομές.

[114] Σαλαβούρα 2015, 586.

[115] Steffen 1884, 9. Σαλαβούρα 2015, 586.

[116] Σαλαβούρα 2015, 576.

[117] Ιακωβίδης 1961, 190 κεξ., εικ. 1-3, πίν. 8α.

[118] Ο Ιακωβίδης (1961, 194 - 195, πίν. 9β) αναφέρει πως οι αμαξοτροχιές σώζονται σε μήκος μεγαλύτερο του 1 μ. και είναι τριπλές. Η τέταρτη αντιστοιχεί σε σημείο που ο βράχος σχηματίζει κοιλότητα και δεν διατηρήθηκε. Τα ίχνη αυτά ανήκουν σε δύο διαφορετικά ζεύγη τροχών, σε δύο διαδρομές, δηλαδή, που ακολουθούσαν τα άρματα και που τέμνονταν, γιατί το πλάτος των μυκηναϊκών οδών δεν επέτρεπε την ύπαρξη δύο ανεξάρτητων γραμμών κυκλοφορίας.

[119] Crouwel 1981, 29 και σημ. 6. Ο Πίκουλας (ΟΔΑ 353, σημ. 215) εξέτασε τη μία σωζόμενη αρματοτροχιά στην ίδια θέση, και συμφωνεί ότι είναι των ιστορικών χρόνων. Πιθανότατα μάλιστα να ανήκε στην αμαξήλατη οδό από Μυκήνες προς την Πρόσυμνα. Βλ. και Πίκουλας 2012, 520.

[120] Σαλαβούρα 2015, 577.

[121] Jansen 1996, 1-16.

[122] Jansen 1996, 1-16.

[123] Simpson 1998, 239 – 260.

Η προτεινόμενη διαδρομή θα βασιστεί στους χάρτες του Dickinson[124] και του Steffen[125] (Εικ. 162 - 163). Ως πρώτη διαδρομή προτείνεται ένας κεντρικός δρόμος, που συνδέει τις Μυκήνες με την Πρόσυμνα/Ηραίο. Όπως φαίνεται και στους δύο χάρτες (Εικ. 164), η διαδρομή αυτή σώζει ίχνη του μυκηναϊκού οδικού δικτύου. Ο δρόμος είναι χαραγμένος με προσοχή, με αποτέλεσμα να μην έχει μεγάλες κλίσεις, παρ' όλο που διέρχεται από ορεινά εδάφη. Η υποδομή του αποτελείται από μεγάλους λίθους και χώμα, που σχηματίζουν επάλληλα στρώματα σκεπασμένα με λιθολογήματα, μέσου πάχους 0,25 μ.[126], ενώ το «επίστρωμα» σχηματιζόταν από καλά πατημένο χώμα, πηλό και χαλίκια.[127] Το μέσο πλάτος του δρόμου είναι 3,50 - 4μ., συμπεριλαμβανομένων και των αναλημμάτων.[128] Ο δρόμος ξεκινά από την Πύλη των Λεόντων και κινείται αρχικά δυτικά από την ακρόπολη - στον λόφο της Παναγίας, επάνω από τον θησαυρό του Ατρέα - και στη συνέχεια νότια.[129] Κατά μήκος αυτής της διαδρομής που κατευθυνόταν στο Ηραίο υπολογίζεται ότι πρέπει να υπήρχαν έξι τουλάχιστον οδογέφυρες.[130] Η πρώτη βρίσκεται κάτω από τη ΝΔ γωνία της ακρόπολης, στη βόρεια πλευρά του Χάβου και κατασκευάστηκε από μεγάλους ασβεστόλιθους. Ελάχιστοι λίθοι βρίσκονται πλέον κατά χώραν, θεωρείται παρ' όλα αυτά κυκλώπεια. Σύμφωνα με τον Μυλωνά, υπήρχε και κατά τα χρόνια κατασκευής της Πύλης των Λεόντων.[131] Νότια από τη γέφυρα (;) αυτή και ανατολικά από τον Χάβο διατηρείται σε μήκος 150 μ. περίπου ισχυρό ανάλημμα, πλάτους 4,6 μ. Εκατέρωθεν του ρέματος εξάλλου είναι λογικό ότι θα υπήρχαν δρόμοι που θα εξυπηρετούσαν τις οικίες ΔΝΔ από την τειχισμένη ακρόπολη.[132] Η δεύτερη οδογέφυρα βρίσκεται σχεδόν 1 χλμ. νότια από την ακρόπολη, ανατολικά από τον δρόμο

---

[124] Σαλαβούρα 2015, 586.
[125] Steffen 1884, 9.
[126] Το βάθος της υποδομής ήταν ανάλογο με την κλίση του εδάφους: Mylonas 1966, 86. Crouwel 1981,30. Loader 1998,109.
[127] Mylonas 1966, 86. Δεν διατηρείται σήμερα σε κανένα σημείο.
[128] Steffen 1884, 10. McDonald 1964, 222. Μυλωνάς 1983, 156. Loader 1998, 109. Hope Simpson 1998, 244, σημ. 16. MG 4: 'the actual width of the roadway itself was normally little more than 2m., although 2,50 or more on the tops of the larger culverts'. Στην Κρήτη ο Evans (1935,60) το υπολογίζει στα 3,70 - 4,30 μ.
[129] Steffen 1884, 9 - 10. Tsountas - Manatt 1897, 35. Βλ. και Jansen 2003 A, 29 - 30, που θεωρεί ότι πρέπει να περνούσε επάνω ή εμπρός από τους θολωτούς τάφους του Αιγίσθου και της Κλυταιμνήστρας και την οικία του Λαδέμπορου. Αν και είναι λογικό ότι ένας δρόμος ή διακλάδωσή του θα συνέδεε επίσης την ακρόπολη με τις οικίες του λόφου της Παναγίας και το νεκροταφείο στο Καλκάνι δεν υπάρχουν αρχαιολογικές ή τοπογραφικές ενδείξεις που να τον πιστοποιούν.
[130] Steffen 1884, 9 - 10. MG 17.
[131] Μυλωνάς 1983, 157. Mylonas 1966, 28, 87: Είναι προγενέστερη από τη γέφυρα του Αγίου Γεωργίου και πιθανώς να ανήκε σε παλαιότερο δρόμο που συνέδεε τις Μυκήνες με την Τίρυνθα, το Άργος και την Πρόσυμνα. Ο Jansen (2003 A., 30) σημειώνει την ύπαρξη μεσαίου μεγέθους λίθων μέσα στο ρέμα που μπορεί να προέρχονται από την κατασκευή.
[132] Jansen 2003 A, 30.

που οδηγεί σε αυτή, στο ύψος του σημερινού νεκροταφείου των Μυκηνών.[133] Κατασκευάστηκε με σκοπό την εύκολη διέλευση από τη χαράδρα του Χάβου. Σώζεται το μισό τμήμα της (ύψος 3,79 μ., πλάτος 4,4, μ. και 5,84 μ. στο ανατολικό της άκρο και μήκος 18,30 μ.). Είναι κατασκευασμένη από σχετικά μικρούς τετράπλευρους λίθους, κροκαλοπαγείς και ασβεστόλιθους, σε οριζόντιους σχεδόν δόμους και παρουσιάζει συμπαγή προσεκτική κατασκευή, που χαρακτηρίζει την ΥΕ ΙΙΙΓ.[134] Οι σωζόμενοι γύρω τοίχοι χρονολογούνται στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου[135], ενώ οι Hope Simpson - Hagel θεωρούν πολύ πιθανόν να πρόκειται για τοιχίο δεξαμενής, όπως είχε προτείνει ο Knauss.[136] Μετά τη γέφυρα του Αγίου Γεωργίου και πάντα με νότια κατεύθυνση ο δρόμος συναντά άλλη μία οδογέφυρα στο ρέμα Πλέσια[137], περνά από τη θέση Βρασέρκα, όπου βρισκόταν μυκηναϊκός οικισμός[138], για να καταλήξει ανατολικά από τον θολωτό τάφο της Πρόσυμνας[139] και ΝΑ στην ακρόπολη (Ηραίο), αφού περάσει άλλες τρεις συνολικά γέφυρες. Ενδεχομένως ο δρόμος αυτός να συνέχιζε προς τη Μιδέα και την Τίρυνθα. Η διαδρομή έχει μήκος περίπου 8 χιλιόμετρα, έχει διάρκεια σχεδόν 1 ώρα και 40 λεπτά με τα πόδια, ενώ με το ποδήλατο θα ήταν εφικτή σε λιγότερο από 20 λεπτά (Εικ 165 - 169).

Η δεύτερη διαδρομή που προτείνεται είναι από την Πρόσυμνα/Ηραίο προς τα Δενδρά, τη Μιδέα και την Τίρυνθα (Εικ. 170 - 171). Όπως προαναφέρθηκε, είναι πιθανό ο δρόμος 4, όπου σώζονται μυκηναϊκά κατάλοιπα, να συνεχιζόταν προς τη Μιδέα και την Τίρυνθα. Ωστόσο, δεν υπάρχουν ίχνη αυτής της διαδρομής, επομένως αναγκαστικά απλώς θα υποθέσουμε την ύπαρξή

---

[133] Mylonas 1966, 87. Μυλωνάς 1983, 156. Wace 1949, 27, πίν. 38a.

[134] Οι Mylonas (1966, 87) και Hope Simpson (1981, 17) τη χρονολογούν στα 1160 - 1150 π.Χ. περίπου. Ο Blegen (1937, 20) τη θεωρεί μεταμυκηναϊκή. Η Loader (1998, 111) διακρίνει ομοιότητες στην κατασκευή με την δεύτερη οχυρωματική φάση, τον θολωτό τάφο και το φράγμα της Τίρυνθας (πρβλ. και Balcer 1974, 148), καθώς και με το τμήμα Ρε του Ισθμού, αλλά τη χρονολογεί στην ΥΕ ΙΙΙΓ. Πάντως επισημαίνει ότι διαφέρει ως προς την κατασκευή από τις άλλες μυκηναϊκές οδογέφυρες. Ο Kupper (1996, 59) βρίσκει ομοιότητες με τον ανατολικό πλευρικό τοίχο της κύριας εισόδου της Τίρυνθας και το κουφιστικό τρίγωνο της Πύλης των Λεόντων, οπότε τη θεωρεί ΥΕ ΙΙΙΒ. Ίσως οι δύο πρώτες οδογέφυρες του δρόμου 4 να ανήκουν σε παράλληλους δρόμους και να μην πρόκειται για σύγχρονες κατασκευές (MG 17).

[135] Wace 1949, 27, πίν. 38a. Ο Blacer (1974, 148) τους θεωρεί σύγχρονους με τη γέφυρα και πιστεύει ότι λειτουργούσαν ως αντιπλημμυρικά έργα. Πάντως δεν μοιάζουν στην κατασκευή με αυτή (Σαλαβούρα 2015, 591). 60 μ. πάνω από τη θέση ανασκάφηκε το «Αγαμεμνόνειο» και 7 μ. από τη γέφυρα βρέθηκαν λείψανα αναλήμματος, άγνωστης χρονολόγησης, που είναι πιθανό να συνδέονται με τον δρόμο, βλ. Cook 1953, 30.

[136] Hope Simpson - Hegel 2006, 152, 178 - 181. Ο Knauss (1996 Β. 18 κεξ. και εικ. 1 - 2, σελ. 5) θεωρεί ότι λειτουργούσε κατά κύριο λόγο ως φράγμα και κατά δεύτερο λόγο ως οδογέφυρα.

[137] Νότια από το εξωκλήσι της Αγίας Παρασκευής στον χάρτη της ΓΥΣ. Στη θέση έχει εντοπιστεί νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων. Βλ. French 1993 - 4, 16. Ο Jansen (2003 Α, 30) σημειώνει ότι σύγχρονες επεμβάσεις έχουν καταστρέψει ή καλύψει τα κατάλοιπα, αλλά ο αρχαίος αναλημματικός τοίχος παραμένει ορατός.

[138] Βλ. MG (θέση Α5). Lavery 1990, 165. Υπήρχε και ατραπός ανατολικότερα από τον δρόμο 4, που κινούταν παράλληλα με αυτόν που οδηγεί από τις Μυκήνες στις θέσεις Πλέσια και Βρασέρκα.

[139] Ο Hope Simpson (MG 18 - 9) παρατηρεί πως ο δρόμος του θολωτού τάφου της ΥΕ ΙΙΑ έβλεπε προς τον δρόμο 4.

της βάσει του χάρτη του Dickinson και του καθηγητή Γ. Α. Πίκουλα[140] (Εικ. 172). Η διαδρομή έχει μήκος περίπου 20 χιλιόμετρα και θα μπορούσε να γίνει σε 4 ώρες και 20 λεπτά με τα πόδια ή σε 1 ώρα με το ποδήλατο (Εικ. 173 - 176).

Η διαδρομή από Δενδρά προς Μιδέα και το αντίστροφο σήμερα γίνεται από το οδικό δίκτυο που περνάει μέσα από τα δύο χωριά. Έτσι, είναι πολύ δύσκολο για τον επισκέπτη να βιώσει το αργολικό τοπίο, αφού είναι υποχρεωμένος να περνά από δρόμους που χρησιμοποιούν αυτοκίνητα και να βλέπει τα σύγχρονα κτίσματα του χωριού. Έτσι, προτείνεται ως εναλλακτική διαδρομή το δίκτυο των υπαρχόντων χωματόδρομων, που εξυπηρετούν τα αγροκτήματα ενδιάμεσα από τα δύο αυτά σημεία (Εικ. 177 - 179). Τα πλεονεκτήματα αυτής της εναλλακτικής διαδρομής είναι αρχικά πως είναι πιο σύντομη, επομένως μειώνεται ο συνολικός χρόνος, δεύτερον πως ο επισκέπτης έρχεται σε επαφή με τη φύση και το αργολικό τοπίο και τέλος πως μεταβαίνει απευθείας από το νεκροταφείο στην ακρόπολη, επομένως αντιλαμβάνεται πλήρως τη σύνδεση των δύο.

Για το σύνολο της διαδρομής προτείνεται η δημιουργία μιας πεζοπορικής πορείας και ενός ποδηλατόδρομου, ο οποίος θα δίνει τη δυνατότητα στους επισκέπτες που δεν επιθυμούν να περπατήσουν όλη αυτή την απόσταση, να βιώσουν το αργολικό τοπίο σε λιγότερο χρόνο, χωρίς την παρεμβολή αυτοκινήτου, που θα στερούσε την εμπειρία της αίσθησης του τόπου. Το ποδήλατο, αντιπροσωπεύοντας πλέον σημαντικά ποσοστά των αστικών μετακινήσεων και δεδομένων των πολλών πλεονεκτημάτων του, προσελκύει την προσοχή των σχεδιαστών της κυκλοφορίας ως ένα μέσο το οποίο δικαιούται να προωθηθεί όσο γίνεται περισσότερο.[141] Ποδηλατόδρομοι υπάρχουν σε όλους του αρχαιολογικούς χώρους παγκοσμίως, στους ιστοτόπους των οποίων μάλιστα υπάρχουν προτεινόμενες διαδρομές, μικρότερης ή μεγαλύτερης απόστασης, αλλά και ενδιάμεσες στάσεις. Στην Ευρώπη βέβαια οι διαδρομές συνήθως διασχίζουν την πρωτεύουσα της εκάστοτε χώρας και τα σημεία στάσης είναι διάφοροι αρχαιολογικοί χώροι και μνημεία (Εικ. 180 - 183). Στην περίπτωση της Μιδέας η διαφορά είναι πως η διαδρομή θα είναι στην ύπαιθρο, αλλά και πάλι θα ενώνονται τρεις διαφορετικοί αρχαιολογικοί χώροι μεταξύ τους. Αυτό θα μπορούσε να προωθηθεί ως καινοτομία και έτσι να κεντρίσει το ενδιαφέρον ακόμη μεγαλύτερου ποσοστού επισκεπτών. Ήδη στην Αργολίδα υπάρχουν αρκετές εταιρείες που

[140] βλ. Πίκουλας, Γ. Α., *Οδικό δίκτυο και άμυνα: από την Κόρινθο στο Άργος και την Αρκαδία*, Αθήνα: Horos, 1995.
[141] Βλαστός 2000.

οργανώνουν ποδηλατοδρομίες (Εικ. 184).[142] Δε θα πρέπει να υποτιμήσουμε τη δυναμική των επισκεπτών, που θα χρησιμοποιήσουν τον ποδηλατόδρομο ή θα επιλέξουν την πεζοπορική διαδρομή, έχοντας ως κριτήριο το γεγονός πως στην Ελλάδα δεν είμαστε εξοικειωμένοι με τέτοιες πρακτικές επίσκεψης αρχαιολογικών χώρων (Εικ. 185 - 187). Στο εξωτερικό η πεζοπορία, η ορειβασία και γενικώς η επιδίωξη επαφής με τη φύση είναι κάτι κοινό. Η δημιουργία ξεχωριστής διαδρομής για τους πεζούς και τα ποδήλατα είναι απαραίτητη, κυρίως επειδή ένα τμήμα της διαδρομής που προτείνεται είναι δρόμος στον οποίο κυκλοφορούν αυτοκίνητα, επομένως θα πρέπει να εξασφαλιστεί η ασφάλεια των χρηστών.

Οι προτάσεις που αφορούν στην ασφάλεια του ποδηλάτου επιτυγχάνονται με δύο τρόπους: αφενός, με θωράκιση του ποδηλάτου από το αυτοκίνητο, εκεί όπου οι ταχύτητες είναι υψηλές. Οι αποκλειστικές λωρίδες κίνησης του ποδηλάτου έχουν νόημα μόνο στους δρόμους εκείνους που είναι βασικοί για την κυκλοφορία των αυτοκινήτων και των οποίων η ταχύτητα δεν μπορεί εύκολα να περιοριστεί. Αφετέρου, με μείωση των ταχυτήτων σε δρόμους περιοχών κατοικίας, ώστε το ποδήλατο να μπορεί να συνυπάρχει με το αυτοκίνητο χωρίς να απαιτείται υλοποίηση ειδικής υποδομής, δηλαδή αποκλειστικών λωρίδων κίνησης.[143] Υπάρχουν πέντε βασικοί τύποι ποδηλατόδρομων: ο αυτόνομος ποδηλατόδρομος, ο παράλληλος προς τον δρόμο ποδηλατόδρομος, οι λωρίδες ποδηλάτου, ο πεζοποδηλατόδρομος και οι περιοχές πειθαρχημένης κυκλοφορίας.[144] Η διαδρομή που προτείνεται για τη σύνδεση Μυκηνών, Δενδρών, Μιδέας και Τίρυνθας είναι μία διαδρομή που ακολουθεί την πορεία τόσο του επαρχιακού δικτύου, όσο και μικρότερων αγροτικών δρόμων ή δρόμων που περνούν μέσα από χωριά. Επομένως, θα ήταν καλύτερο να χρησιμοποιηθεί ο τύπος του παράλληλου προς τον δρόμο ποδηλατόδρομου στα σημεία που η διαδρομή ακολουθεί την επαρχιακή οδό και η κίνηση των οχημάτων είναι αυξημένη. Ο συγκεκριμένος τύπος ακολουθεί την χάραξη του δρόμου αλλά διαχωρίζεται από το οδόστρωμα με διαχωριστική λωρίδα μεταξύ ποδηλατόδρομου και δρόμου. Το πλάτος που απαιτείται είναι 1,60 με 2,00 μέτρα. Στα σημεία που η διαδρομή περνά μέσα από χωριά θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν λωρίδες ποδηλάτου, οι οποίες βρίσκονται στο κατάστρωμα του δρόμου, χωρίζονται από τα ρεύματα κυκλοφορίας των αυτοκινήτων με οριζόντια και κάθετη σήμανση και απαιτούν πλάτος 1,60 μ. Στις λωρίδες ποδηλάτων η κατεύθυνση της κίνησης είναι η ίδια με αυτή

[142] βλ. https://www.s-capetravel.eu/cycling-peloponnese-argolida?parentpid=108.
[143] Βλαστός & Μπιρμπίλη, 2001.
[144] Σκυργιάννης 1996.

των οχημάτων. Επιπροσθέτως, προτείνεται η μείωση των ορίων ταχύτητας σε αυτά τα σημεία της διαδρομής. Τέλος, προτείνεται η κατασκευή πεζοποδηλατόδρομου στα σημεία που η διαδρομή περνά από αγροτικές εκτάσεις. Ο πεζοποδηλατόδρομος είναι στην ουσία ένας πεζόδρομος όπου επιτρέπεται και η κυκλοφορία του ποδηλάτου με ή χωρίς ιδιαίτερη λωρίδα, εφόσον υπάρχει απόλυτη συμβατότητα των δύο και το πλάτος του είναι 2,50 μέτρα. Το αρτιότερο παράδειγμα σχεδιασμού πεζοποδηλατόδρομου σε αγροτικό περιβάλλον είναι το Parco Lineare (Εικ. 188 - 203) που ενώνει την πόλη Caltagirone και την πόλη San Michele di Ganzaria και είναι έργο του αρχιτέκτονα Marco Navarra.[145] Πρόκειται για ένα αρχιτεκτονικό έργο πάνω στο αγροτικό τοπίο της Σικελίας. Το έργο αποτελεί μέρος μιας πρότασης επανάχρησης του πρώην σιδηροδρομικού οδικού δικτύου. Είναι μία ήπια επέμβαση στο τοπίο, που ενώνει δύο περιοχές δημιουργώντας τελικά ένα «γραμμικό πάρκο». Κάτι αντίστοιχο θα μπορούσε εύκολα να σχεδιαστεί και στην περίπτωση της διαδρομής που θα συνέδεε τις Μυκήνες, την Πρόσυμνα/Ηραίο, τα Δενδρά, τη Μιδέα και την Τίρυνθα, αφού η αργολική πεδιάδα είναι αρκετά ομαλή και διαθέτει μεγάλες εκτάσεις γης. Επιπροσθέτως, όπως και στο έργο του Navarra, θα ήταν εφικτό να δηλώνεται η μυκηναϊκή διαδρομή με διαφορετικό χρώμα, ούτως ώστε να ξεχωρίζει από την υποθετική διαδρομή σύνδεσης της Μιδέας με την Τίρυνθα. Επιπλέον, στα σημεία όπου σώζονται μυκηναϊκά κατάλοιπα, όπως Κυκλώπειες γέφυρες, προτείνεται η δημιουργία στάσεων, όπου θα υπάρχει ένα στέγαστρο με χάρτη και πληροφοριακό υλικό, ένα παγκάκι και ένας κάδος απορριμμάτων (Εικ. 204). Ο πεζοποδηλατόδρομος προτείνεται να κατασκευαστεί από σταθεροποιημένο κεραμικό δάπεδο με επίστρωση ψυχρού φωτοκαταλυτικού υλικού. Το ψυχρό φωτοκαταλυτικό υλικό δεν κατακρατά την ηλιακή ακτινοβολία με αποτέλεσμα την πτώση της θερμοκρασίας έως και δύο βαθμούς, ενώ παράλληλα μειώνει τους ρύπους χρησιμοποιώντας την ενέργεια του ήλιου (Εικ. 205).

Για την καλύτερη ενημέρωση του επισκέπτη σχετικά με τον χώρο, προτείνεται η δημιουργία εφαρμογής για smartphones και smartwatches, η οποία θα ακολουθεί τον χρήστη στην πεζοπορία ή ποδηλατοδρομία του, δίνοντάς του κάθε φορά χρήσιμες πληροφορίες για την αργολική πεδιάδα και τον μυκηναϊκό πολιτισμό. Η συχνότητα μετάδοσης των πληροφοριών δε θα

[145] Συνεργάτες: Maria Giacoma Marino, Andrea Messina, Elio Monteleone, Salvatore Interlandi, Salvatore Capezzi, Fanny Consoli, Daniele Diana, Salvatore Gozzo, Raquel Alonzo Martinez, Salvatore Corrente, κατασκευή: Giovanni Branciforti, έτος κατασκευής: 1999, συνολικό μήκος διαδρομής: 14 χλμ., βλ. http://www.landezine.com/index.php/2010/05/parco-lineare/.

πρέπει να ενοχλεί τον χρήστη, επομένως θα είναι εύκολα ενεργοποιήσιμη και απενεργοποιήσιμη, ενώ θα παρέχει τις πληροφορίες σε αραιά διαστήματα, περίπου κάθε 200 μέτρα για τον πεζό και κάθε 2 χιλιόμετρα για τον ποδηλάτη. Υπάρχουν ήδη πολλές εφαρμογές για smartphones και για smartwatches συμβατές με αυτή την τεχνολογία, οι οποίες περιέχουν χάρτες διαδρομών, πλοήγηση, εναλλακτικές διαδρομές, μετρήσεις απόστασης, υψομέτρου, ταχύτητας, ενώ πολλές από αυτές έχουν τη δυνατότητα σύνδεσης με ειδικά ηλεκτρονικά περικάρπια, τα οποία καταγράφουν πληροφορίες σχετικά με τη φυσική κατάσταση του χρήστη, όπως τους παλμούς της καρδιάς, τις θερμίδες που καταναλώνει το σώμα κατά τη διάρκεια της διαδρομής και πολλές άλλες χρήσιμες πληροφορίες, οι οποίες, μέσω κατάλληλων εφαρμογών, μπορούν να αποθηκεύουν.[146] Μάλιστα, πρόσφατα έχει δημιουργηθεί μία εφαρμογή[147] για κινητά και ταμπλέτες σύγχρονης τεχνολογίας από το ίδρυμα Λασκαρίδη σε συνεργασία με την Αμερικανική Σχολή, που έχει προχωρήσει στην αποδελτίωση πλήθους φιλολογικών μαρτυριών, τις οποίες έχει τοποθετήσει στον χάρτη της Μεσογείου. Έτσι, σε κάθε περιοχή εμφανίζονται σημεία ενδιαφέροντος, τα οποία, όταν ο χρήστης επιλέξει, εμφανίζονται πληροφορίες για την περιοχή (Εικ. 206 - 208).[148]

Στην προσπάθεια δημιουργίας μιας βιωματικής εμπειρίας στον επισκέπτη της Μιδέας και των Δενδρών θα μπορούσαν να φανούν ιδιαιτέρως χρήσιμα σύγχρονα εργαλεία και εφαρμογές επαυξημένης πραγματικότητας (augmented reality), μέσω των οποίων θα ήταν δυνατό να γίνει η αναπαράσταση του τοπίου της αργολικής πεδιάδας, αφού φυσικά θα είχε προηγηθεί βοτανολογική μελέτη. Αυτό θα ήταν ιδιαίτερα εύκολο, αφού αφενός, γεωμορφολογικά η αργολική πεδιάδα δεν παρουσιάζει σημαντικές αλλαγές από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού και αφετέρου υπάρχουν φιλολογικές μαρτυρίες αλλά και αρχαιολογικά δεδομένα, που καταδεικνύουν τις καλλιέργειες που συνήθως υπήρχαν στην περιοχή. Ήδη είναι διαθέσιμες εφαρμογές, όπως της εταιρείας moptil[149], που δραστηριοποιούνται στον χώρο της επαυξημένης πραγματικότητας και της τρισδιάστατης μοντελοποίησης και που θα ήταν αρκετά εύκολο να δημιουργήσουν δύο ή τρεις πανοραμικές αναπαραστάσεις του τοπίου, από συγκεκριμένα σημεία θέασης, ούτως ώστε να μπορεί ο επισκέπτης να δει πώς θα ήταν το τοπίο στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Τα σημεία αυτά θα βασιστούν στο τρίπτυχο: ακρόπολη, ύπαιθρος, νεκροταφείο, όπως αναλύθηκαν προηγουμένως.

---

[146] βλ. http://mashable.com/2013/09/11/bike-route-apps/, ανακτήσιμο: 26/11/2016.
[147] βλ. http://topostext.org/the_project.html, ανακτήσιμο: 8/12/2016.
[148] βλ. παράδειγμα θέασης χώρου: http://www.laskaridou.gr/eikoniki_periigisi/, ανακτήσιμο: 8/12/2016.
[149] http://moptil.com/home_/, ανακτήσιμο: 8/12/2016.

Αυτή η εφαρμογή σε συνδυασμό με την εφαρμογή που θα παρέχει πληροφορίες από τις φιλολογικές μαρτυρίες, όπως έχει ήδη αναπτυχθεί από το ίδρυμα Λασκαρίδη και σε συνεργασία με την Αμερικανική Σχολή, θα μπορέσουν να αποτελέσουν ένα ενιαίο εργαλείο προσέγγισης του τοπίου της αργολικής πεδιάδας (Εικ. 209 - 213).

Η θέα που προσφέρει η Ακρόπολη της Μιδέας προς την Αργολική πεδιάδα είναι μοναδική (Εικ. 214 - 220). Ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον στοιχείο σε σχέση με το τοπίο είναι πως από την ακρόπολη της Μιδέας μπορεί κανείς να δει εκείνη των Μυκηνών και έτσι να κατανοήσει ακόμη περισσότερο τόσο τη σύνδεση των κέντρων μεταξύ τους, όσο και τον σημαντικό ρόλο της Μιδέας. Η θέση όμως από την οποία είναι ορατή η Ακρόπολη των Μυκηνών δεν καθορίζεται σήμερα με κάποιον τρόπο, οπότε ο επισκέπτης χάνει την ευκαιρία να θαυμάσει τη θέα προς τις Μυκήνες. Η σύνδεση αυτή θα μπορούσε να επιτευχθεί με τη διαμόρφωση ενός belvedere στην ακρόπολη, όπου σε κάποιο σημείο θα δηλώνεται με μία μικρή πινακίδα η τοποθεσία των Μυκηνών και της Τίρυνθας. Με αυτό το σημείο στάσης και θέασης μπορεί ο επισκέπτης του χώρου να βιώσει έστω και λίγο την αίσθηση που πιθανόν να είχε ένας κάτοικος ή ένας επισκέπτης της Μιδέας, κοιτάζοντας τη μεγαλοπρεπή ακρόπολη απέναντί του. Φυσικά παρεμβάλλονται πολλοί συνειρμοί και προϋποθέσεις σχετικά με την κοινωνική θέση του ατόμου που θα κοιτούσε τότε τις Μυκήνες, αλλά οπωσδήποτε ο επισκέπτης, αν και σε διαφορετική ψυχολογία από τον τότε άνθρωπο, μπορεί σε ένα βαθμό να εισπράξει το συναίσθημα της θέασης των πανίσχυρων Μυκηνών, ειδικά εφόσον η επίσκεψή του εκεί έχει προηγηθεί.

Το νεκροταφείο των Δενδρών είναι ένα από τα σημαντικότερα μυκηναϊκά νεκροταφεία, το οποίο όμως χρήζει ιδιαίτερης φροντίδας. Θα πρέπει να γίνουν επεμβάσεις αποκατάστασης και ανάδειξης των θαλαμοειδών τάφων του νεκροταφείου των Δενδρών, ούτως ώστε να διορθωθεί η εικόνα της εγκατάλειψης που επικρατεί στον χώρο και να εξασφαλιστεί τόσο η ακεραιότητά τους, όσο και η ασφάλεια των επισκεπτών. Προτείνονται σχετικά οι παρακάτω εργασίες: επιφανειακοί καθαρισμοί στο θάλαμο και στα τοιχώματα του δρόμου από τους μικροοργανισμούς (βρύα, λειχήνες – καθαρισμοί με κατάλληλα βιοκτόνα), υποστύλωση του ανωφλίου της εισόδου στον θάλαμο των τάφων, ούτως ώστε να μην αποκολληθεί, στερεωτικές εργασίες κατά θέσεις σε τμήματα της οροφής και της εισόδου στο θάλαμο κάθε τάφου, έπειτα από την ορυκτολογική – χημική ανάλυση του πετρώματος, απομάκρυνση του φερτού εδαφικού υλικού από

το δρόμο, επιφανειακή κάλυψη με γαιωύφασμα για την προστασία του αρχαίου πυθμένα (αρχαίο δάπεδο) και τέλος επίστρωση με θραυστό υλικό.

Η Μιδέα σήμερα είναι ένας άγνωστος αρχαιολογικός χώρος, χωρίς σημαντική επισκεψιμότητα, ειδικά σε σύγκριση με την Τίρυνθα, η οποία συγκεντρώνει περίπου 15.000 επισκέπτες ετησίως και οπωσδήποτε τις Μυκήνες, με επισκεψιμότητα 50.000 άτομα ετησίως. Η επισκεψιμότητα στη Μιδέα και στα Δενδρά δεν έχει καταγραφθεί με ακρίβεια, αφού οι χώροι δεν έχουν εισιτήριο. Κατά προσέγγιση δεν ξεπερνά τα 1.000 άτομα ετησίως.[150] Οι περισσότεροι επισκέπτες της Μιδέας και των Δενδρών έρχονται κυρίως επειδή είναι αρκετά εξοικειωμένοι με τον Μυκηναϊκό κόσμο και γνωρίζουν ήδη για αυτές τις δύο σημαντικές θέσεις. Μάλιστα, σε πολλές περιπτώσεις πρόκειται για επισκέπτες που έρχονται περισσότερες από μία φορές. Η Μιδέα λοιπόν βρίσκεται σε ελάχιστη απόσταση από δύο χώρους με τεράστια επισκεψιμότητα, γεγονός που θα πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψιν, ούτως ώστε να χρησιμοποιηθεί για να αυξηθεί η επισκεψιμότητά της. Ακόμη και ένα μικρό ποσοστό από τους επισκέπτες των Μυκηνών και της Τίρυνθας να κατάφερνε να προσελκύσει, θα ήταν εξαιρετικά επικερδές τόσο για την τοπική κοινωνία, όσο και για τον αρχαιολογικό χώρο συγκεκριμένα. Για παράδειγμα, αν το ένα τρίτο των επισκεπτών των Μυκηνών έφτανε στη Μιδέα, αυτομάτως η επισκεψιμότητα θα ξεπερνούσε τις 15.000 άτομα, αριθμός αρκετά πολλαπλάσιος του σημερινού.

Η επισκεψιμότητα και επομένως η βιωσιμότητα τόσο του αρχαιολογικού χώρου της Μιδέας, όσο και εκείνου των Δενδρών θα μπορούσε να αυξηθεί, εάν υιοθετούταν μία ενιαία πολιτική. Προτείνεται λοιπόν να δημιουργηθεί ένα «δίκτυο» οργανωμένων αρχαιολογικών χώρων της Μυκηναϊκής Αργολίδας, με ολοκληρωμένους στόχους, σχεδιασμό και διαχείριση. Πρώτο βήμα θα ήταν η θεσμοθέτηση ενιαίου εισιτηρίου και για τους τρεις αρχαιολογικούς χώρους[151], το οποίο αργότερα θα μπορούσε να συμπεριλάβει και άλλους αντίστοιχους χώρους. Σήμερα, η Τίρυνθα έχει ολόκληρο εισιτήριο 3 ευρώ και μειωμένο 2 ευρώ, ενώ οι Μυκήνες έχουν ολόκληρο εισιτήριο 12 ευρώ και μειωμένο 6 εύρω. Η Μιδέα και τα Δενδρά δεν έχουν εισιτήριο. Κατ' επέκταση, θα μπορούσε να θεσμοθετηθεί ένα ενιαίο εισιτήριο της τάξεως των 15 ευρώ και

[150] Στοιχεία έπειτα από επικοινωνία με τον φύλακα του χώρου.
[151] Έχει άλλωστε συζητηθεί από το ΚΑΣ η δημιουργία ενιαίων εισιτηρίων σε αρχαιολογικούς χώρους, μουσεία και μνημεία, που θα λειτουργήσει πιλοτικά από την 1η Απριλίου 2016. Τα ενιαία εισιτήρια θα έχουν διάρκεια από δύο ως πέντε ημέρες και ορίστηκαν έτσι ώστε να συνδυάζουν έναν τουλάχιστον αρχαιολογικό χώρο ή μουσείο με σημαντική επισκεψιμότητα, με χώρους ή και μουσεία της περιοχής, με μικρή αναγνωρισιμότητα.

μειωμένο 8 ευρώ με διάρκεια τρεις έως πέντε ημέρες και για τους τρεις αρχαιολογικούς χώρους (Εικ. 221 - 224). Φαινομενικά δεν υπάρχει καμία διαφορά στο εισιτήριο, αλλά το κέρδος είναι πολύ μεγάλο, αφού οι επισκέπτες θα επισκεφθούν το πωλητήριο, θα παρακολουθήσουν τις τοπικές εκδηλώσεις και γιορτές, θα μείνουν ίσως μία μέρα σε κάποιο κατάλυμα κοντά στους τρεις αυτούς χώρους, αφού το εισιτήριό τους θα ισχύει για τρεις ημέρες, οπότε θα τονωθεί η οικονομία της περιοχής και κατ' επέκταση και του ίδιου του αρχαιολογικού χώρου, που θα μπορεί να επωφελείται από τις δράσεις του ΥΠΠΟ. Βασική προϋπόθεση της ύπαρξης ενιαίου εισιτηρίου είναι οι αρχαιολογικοί χώροι να παραμένουν ανοιχτοί τουλάχιστον μέχρι τις πέντε το απόγευμα. Σήμερα, οι αρχαιολογικοί χώροι των Μυκηνών και της Τίρυνθας κατά τους καλοκαιρινούς μήνες παραμένουν ανοικτοί μέχρι τις οκτώ το απόγευμα, ενώ κατά τους χειμερινούς μέχρι τις τρεις το μεσημέρι.[152] Η ακρόπολη της Μιδέας και το νεκροταφείο των Δενδρών παραμένουν ανοικτά συνήθως μέχρι τις τρεις το μεσημέρι. Οπότε, το ωράριο θα πρέπει οπωσδήποτε να επεκταθεί τουλάχιστον μέχρι τις 5 κατά τους καλοκαιρινούς μήνες.

Η επισκεψιμότητα της Μιδέας και των Δενδρών θα μπορούσε επίσης να ενισχυθεί με την διανομή ενιαίου φυλλαδίου και στους τρεις αρχαιολογικούς χώρους, στο οποίο θα περιγράφονται οι πεζοπορικές και ποδηλατοδρομικές διαδρομές. Ακόμη, θα μπορούσε να θεσμοθετηθεί η λειτουργία τοπικού λεωφορείου, το οποίο θα μεταφέρει τους επισκέπτες κυκλικά στις τρεις ακροπόλεις κάθε δύο ώρες, με μία μικρή επιβάρυνση. Αντίστοιχες διαδρομές – ξεναγήσεις πραγματοποιούνται σε αρκετούς αρχαιολογικούς χώρους στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, όταν ένα μνημείο ή αρχαιολογικός χώρος είναι σε σχετικά μεγάλη απόσταση από τον άλλον. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η Σαντορίνη, όπου υπάρχει οργανωμένο δίκτυο λεωφορείων και μικρών πλοίων, που μεταφέρουν τους επισκέπτες σε διάφορες τοποθεσίες, καλύπτοντας το μεγαλύτερο μέρος του νησιού, με συγκεκριμένες τιμές για κάθε διαδρομή.[153] Αντίστοιχα, στη Ρώμη, στην Αθήνα και σε άλλες πρωτεύουσες, υπάρχουν λεωφορεία, τα οποία έχουν εισιτήριο με διάρκεια δύο ή τριών ημερών, στα οποία οι επισκέπτες εισέρχονται και εξέρχονται σε όποιο σημείο της καθορισμένης διαδρομής επιθυμούν και υπάρχει ξεναγός ή ηχογραφημένες

[152] http://hotelsline.com/el/article/arxaiologiko-mouseio-mykines-xartis-orario-diamoni-xenodoxeia, ανακτήσιμο: 7/12/2106.
[153] βλ. http://www.ancient-thira.gr/volcano.html, ανακτήσιμο: 22/11/2016.

πληροφορίες σε πολλές γλώσσες για την ενημέρωση των επισκεπτών σχετικά με τα μνημεία που συναντούν στη διαδρομή.[154]

Τα ευρήματα από το νεκροταφείο των Δενδρών είναι εκτεθειμένα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο στην Αθήνα[155] και στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Ναυπλίου[156], γεγονός που μειώνει τη σημασία του αρχαιολογικού χώρου Μιδέας – Δενδρών. Αν και μία μεταφορά του υλικού σε έναν οργανωμένο χώρο στην περιοχή της Μιδέας θα ήταν μεγάλης σημασίας για την τοπική κοινωνία, ωστόσο μία τέτοια πρόταση αφενός προϋποθέτει την δημιουργία επιπλέον μουσείου στη Μιδέα και αφετέρου δε θα γινόταν εύκολα αποδεκτή από τα άλλα μουσεία. Για την αποφυγή λοιπόν καθυστερήσεων, αλλά και για την πληρέστερη και αρτιότερη κατανόηση της ενότητας τόπου και τεχνέργων, προτείνεται η δημιουργία αντιγράφων και η έκθεσή τους στη μία αίθουσα του παλαιού δημοτικού σχολείου, το οποίο σήμερα χρησιμοποιείται ως κέντρο πολιτιστικών εκδηλώσεων. Μάλιστα, στην περίπτωση που τα αντίγραφα δημιουργηθούν με την τεχνική της τρισδιάστατης εκτύπωσης, θα μπορούν να είναι άμεσα προσβάσιμα στους επισκέπτες να τα αγγίζουν και να τα περιεργάζονται. Αυτό θα μπορούσε να φανεί ιδιαίτερα χρήσιμο σε περιπτώσεις τυφλών ατόμων, τα οποία, μέσω της αφής, θα μπορέσουν να έρθουν σε επαφή με το μυκηναϊκό παρελθόν (Εικ. 225 - 228). Στην Ελλάδα υπάρχει μόνον ένα τέτοιο μουσείο αφής, που λειτουργεί υπό την αιγίδα του Φάρου τυφλών και στο οποίο εκτίθενται αντίγραφα έργων από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Στον κόσμο υπάρχουν μόλις πέντε συνολικά τέτοια μουσεία.[157] Επομένως, θα ήταν πολύ χρήσιμο να δημιουργηθεί μία συλλογή αντιγράφων των ευρημάτων της Μιδέας και των Δενδρών, τα οποία θα ήταν στη διάθεση των τυφλών ατόμων, συνοδευόμενα από λεζάντες σε γραφή Braille. Επίσης, θα μπορούσε να γίνει ιδιαίτερη έκθεση στο μουσείο των Μυκηνών και του Ναυπλίου σχετικά με τη σύνδεση των τριών ακροπόλεων, ούτως ώστε να καταδειχθεί η σημασία της Μιδέας.

Επίσης, προτείνεται η δημιουργία ιστότοπου, μέσω του οποίου θα προβάλλεται η ιστορία του χωριού, αλλά και η δράση των πολιτιστικών συλλόγων του, καθώς και η δημιουργία ιστοσελίδας εντός των ιστοτόπων των αρχαιολογικών χώρων των Μυκηνών και της Τίρυνθας, ούτως ώστε να αποτελέσει ερέθισμα για τους επισκέπτες των άλλων δύο μεγάλων ακροπόλεων.

---

[154] βλ. https://www.rometoolkit.com/tours/rome_passes_overview.htm, ανακτήσιμο: 22/11/2016.
[155] Συγκεκριμένα, τα ευρήματα από τον θολωτό τάφο και τους θαλαμωτούς 1 και 10.
[156] Δημακοπούλου, Διβάρη – Βαλάκου 2010, 34 – 35.
[157] βλ. http://www.tactualmuseum.gr/html/ekth.htm, ανακτήσιμο: 20/12/2016.

Ο ιστότοπος αυτός θα πρέπει να είναι οργανωμένος και οι πληροφορίες άμεσα προσβάσιμες. Θα αφορά στον αρχαιολογικό χώρο της Μιδέας και των Δενδρών, αλλά θα παρέχει πληροφορίες και για τις άλλες κοντινές ακροπόλεις, ενώ θα μπορεί να φιλοξενεί και τις ιστοσελίδες των υπόλοιπων αρχαιολογικών χώρων και μουσείων της Αργολίδας. Στον ιστότοπο θα υπάρχει χάρτης με τις προτεινόμενες διαδρομές που μπορεί να ακολουθήσει ο επισκέπτης αναλυτικά, είτε επιθυμεί να ακολουθήσει την πεζοπορική διαδρομή, είτε τον ποδηλατόδρομο, είτε να χρησιμοποιήσει το δικό του όχημα, είτε να χρησιμοποιήσει την υπηρεσία των λεωφορείων. Επίσης, οι οδηγίες πλοήγησης από και προς τον αρχαιολογικό χώρο ή τους άλλους δύο χώρους θα μπορούν αυτομάτως να μεταφερθούν στο κινητό τηλέφωνο του χρήστη του ιστότοπου. Ακόμη, θα υπάρχουν αναλυτικά οι τιμές των εισιτηρίων αλλά και των λεωφορείων, ενώ ο επισκέπτης θα μπορεί φυσικά να αγοράσει την προσφορά του διαδικτυακά. Αντίστοιχα, θα υπάρχει ημερολόγιο με τις προγραμματισμένες εκδηλώσεις στον αρχαιολογικό χώρο, αλλά και στο χωριό, με αναλυτικές πληροφορίες για την κάθε εκδήλωση ή έκθεση που θα φιλοξενείται. Τέλος, θα αναφέρονται αναλυτικά τα σημεία, όπου θα μπορεί να καταλύσει ο επισκέπτης, αλλά και διάφορα άλλα σημεία ενδιαφέροντος, που θα μπορεί να επισκεφθεί κατά τη διάρκεια της διαμονής του.

Στο χωριό δραστηριοποιούνται τρεις Σύλλογοι: ο Σύλλογος Ανάδειξης και προβολής Αρχαιοτήτων της Μυκηναϊκής Ακρόπολης της Μιδέας, ο Νέος Εκπολιτιστικός Σύλλογος Μιδέας «Η Αλκμήνη», και ο Σύλλογος Μιδεατών (Γκερμπεσιωτών) «Η ΜΙΔΕΑ»[158], με πλούσιο πολιτιστικό και όχι μόνον έργο. Οι σύλλογοι αυτοί διοργανώνουν γιορτές και πολιτιστικές εκδηλώσεις. Συγκεκριμένα, ο Σύλλογος Μιδεατών κάθε χρόνο διοργανώνει αναβίωση εθίμων της αποκριάς την τελευταία Κυριακή της Αποκριάς, γιορτή γκιόσας στα τέλη Ιουνίου και τριήμερο πολιτιστικών εκδηλώσεων τον Αύγουστο.[159] Ο Σύλλογος «Αλκμήνη» αποτελείται από μέλη με μεγάλη δράση και διοργανώνει βραδιά γιορτής κάθε καλοκαίρι στην ακρόπολη της Μιδέας. Η πρόεδρος και τα μέλη του είναι πρόθυμα να βοηθήσουν τον τόπο τους και να προωθήσουν την προβολή της Μιδέας και των Δενδρών με αρκετούς τρόπους (Εικ. 229 - 233). Οι δραστηριότητές τους στεγάζονται στο κτήριο του παλαιού δημοτικού σχολείου, το οποίο πλέον δεν λειτουργεί και έτσι έχουν εξασφαλίσει τις τρεις αίθουσές του για την οργάνωση των πολιτιστικών τους εκδηλώσεων. Προτείνεται λοιπόν συνεργασία με τους τοπικούς φορείς και συλλόγους, ιδιαίτερα με τον δραστήριο σύλλογο «Αλκμήνη», ούτως ώστε να διοργανώνονται πιο τακτικά γιορτές και

[158] Ο Σύλλογος δραστηριοποιείται στην Αθήνα.
[159] http://www.nafplio.gr/odimosmenu/demideasmenu/mideamenu.html, ανακτήσιμο: 24/11/2016.

πολιτιστικές εκδηλώσεις, οι οποίες θα μπορούσαν να περιλαμβάνουν παραδοσιακούς χορούς, θεατρικές παραστάσεις, βραδιές μυθολογίας, κινηματογραφικές προβολές και διάφορα σεμινάρια, όπως κεραμοπλαστικής ή αγγειογραφίας, με τα οποία τα παιδιά θα εξοικειώνονται με την ιστορία του τόπου τους και οπωσδήποτε με το μυκηναϊκό του παρελθόν. Μάλιστα, θα μπορούσε η μία αίθουσα να χρησιμοποιηθεί ως μόνιμη έκθεση και πωλητήριο τοπικών προϊόντων, από όπου οι επισκέπτες της Μιδέας και των Δενδρών θα μπορούσαν να προμηθεύονται προϊόντα και έτσι να τονωθεί η οικονομία της τοπικής κοινωνίας. Τα τοπικά προϊόντα άλλωστε είναι άφθονα στην περιοχή: ελληνικός καφές, μπύρα μικροζυθοποιίας, κρασί, ούζο, τσίπουρο, μαστίχα, τυριά Αραχναίου και Πυργιωτίκων, χυλοπίτες και τραχανάς Αργολίδας, γκιόσα, χοντρό, γκόγκες από τα Αρβανιτοχώρια[160] και φυσικά φρέσκοι χυμοί, που θα μπορούσαν να ξεδιψούν τους επισκέπτες τις ζεστές ημέρες του καλοκαιριού, έπειτα από την πεζοπορία τους, όπως συνηθίζεται σε ιστορικούς τόπους της Μεσογείου (Εικ. 234 - 236).

[160] http://eteropolikos.blogspot.gr/2013/04/blog-post_19.html, ανακτήσιμο: 25/11/2016.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Με την παρούσα εργασία έγινε προσπάθεια να καταδειχθεί αφενός ο σημαντικός ρόλος που είχαν στον Μυκηναϊκό κόσμο η Ακρόπολη της Μιδέας και το νεκροταφείο των Δενδρών μέσα από την αναφορά στο ιστορικό των ανασκαφών, των ευρημάτων και των επεμβάσεων και αφετέρου η μοναδική ομορφιά του τοπίου της Αργολικής πεδιάδας. Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα πως η ανάδειξη που έχει γίνει στους χώρους ενδιαφέροντος είναι πολύ καλή από αισθητικής άποψης και οπωσδήποτε σύμφωνη με τις διεθνείς και εθνικές αρχές που διέπουν την προστασία των μνημείων. Ωστόσο, βασικό πρόβλημα της διαχείρισης του αρχαιολογικού αυτού χώρου είναι πως το νεκροταφείο των Δενδρών χαρακτηρίζεται από σοβαρό έλλειμμα στερεωτικών εργασιών και έργων ανάδειξης και πως δεν είναι αισθητή η σύνδεση της Ακρόπολης της Μιδέας με το νεκροταφείο των Δενδρών, αλλά και με τις υπόλοιπες ακροπόλεις. Ο αρχαιολογικός αυτός χώρος παραμένει χαμηλά σε επισκεψιμότητα, ενώ το μεγαλύτερο μέρος των επισκεπτών των Μυκηνών και της Τίρυνθας αγνοεί την ύπαρξή του. Για τον σκοπό αυτό κρίθηκε απαραίτητη, στα πλαίσια της εργασίας, η ένταξη της Μιδέας και των Δενδρών σε ένα δίκτυο πολιτιστικών διαδρομών που θα ενώνουν τις τρεις μυκηναϊκές ακροπόλεις μεταξύ τους, αλλά και το νεκροταφείο, προσφέροντας στον επισκέπτη ένα υπέροχο τοπίο, το οποίο έχει αλλάξει ελάχιστα από τη μυκηναϊκή εποχή και έτσι καθίσταται ακόμη πιο εύκολη η κατανόηση της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην Αργολική πεδιάδα. Αυτό το δίκτυο διαδρομών, σε συνδυασμό με κάποιες προωθητικές δράσεις που προτάθηκαν στην παρούσα εργασία, αναμένεται να αυξήσει την επισκεψιμότητα της Μιδέας και των Δενδρών, γεγονός που θα ωφελήσει σημαντικά και την τοπική κοινωνία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Acheson, Ph. E. & Davis, J. L., «Περιφερειακές μελέτες, αρχαιολογική επιφανειακή έρευνα και αρχαιολογία του τοπίου στην Ελλάδα», στο Δουκέλλης, Π. Ν. (επιμ.) *Το Ελληνικό Τοπίο. Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του Τοπίου*, Αθήνα 2005, σσ. 33 – 58.

Appleton, J., *The Experience of Landscape*, London 1975.

Åström, P., *The Cuirass Tomb and other Finds at Dendra, Part 1: The Chamber Tombs Excavations in the Cemeteries, the Lower Town and the Citadel*, (SIMA IV), Göteborg 1977.

Åström, P., *The Cuirass Tomb and other Finds at Dendra, Part 2: Excavations in the Cemeteries, the Lower Town and the Citadel* (SIMA IV:2), Göteborg 1983.

Βαβουρανάκης, Γ. «Τοπίο και αρχαιολογία στην Ελλάδα: Σημειώσεις για μια παρεξηγημένη σχέση». Δ. Μουρελάτος (επιμ.), *Πόλη και Ύπαιθρος στη Μεσόγειο* (Διαχρονία Παράρτημα Β), Αθήνα: Σύλλογος Μεταπτυχιακών Φοιτητών Ιστορίας - Αρχαιολογίας Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2012, σσ. 39 - 52.

Βλαστός, Θ., «Το μέλλον των αστικών μετακινήσεων» στο: Μοδινός Μ. και Ευθυμιόπουλος Η. (επιμ.) *Βιώσιμη Πόλη*, Στοχαστής/ΔΙΠΕ, Αθήνα 2000.

Βλαστός Θ., Μπιρμπίλη Τ., *Φτιάχνοντας πόλεις για ποδήλατο. Στοιχεία αισθητικής και κατασκευής*. Mbike, Αναπτυξιακή Εταιρεία Δήμου Αθηναίων, Οργανισμός ρυθμιστικού σχεδίου και προστασίας περιβάλλοντος Αθήνας, Αθήνα 2001.

Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, Unesco, Παρίσι, 1972.

Darque, P, 'Argos et la Plaine Argienne a l' epoque Mycenienne', στο E. A. Oariente & G. Touchais (επιμ.) *Άργος και Αργολίδα, Τοπογραφία και Πολεοδομία*, Πρακτικά διεθνούς Συνεδρίου Actes de la Table Ronde international, Αθήνα – Άργος, 28/4 – 1/5/1990, Υπουργείο Πολιτισμού Δ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και Ecole Francaise d' Athenes avec le concours du GDR 770 du CNRS, 1990, p. 103 – 115.

Demakopoulou, K., 'The Mycenaean Acropolis of Midea, New discoveries and new interpretations', στο A. L. Schallin & I. Tournavitou (επιμ.), *Mycenaeans up to date: The Archaeology of the NE Peloponnese – Current Concepts and New Directions,* organized by the Swedish Institut at Athens and the University of Thessaly, Athens 10-14 November 2010, Stockholm 2015, 2010, p. 185 – 196.

Demakopoulou, K. & Divari-Valakou. N. 2002 "A. West Gate Area and Southwest Slope 2000", in Demakopoulou, Divari-Valakou, Schallin, Ekroth, Lindblom, Nilsson & Sjögren, "Excavations in Midea 2000 and 2001". *Opuscula Atheniensia*, 27: 27–38.

Demakopoulou, K. & Divari-Valakou. N. & Schallin. A. L. 2003. "Excavations in Midea 2002". *Opuscula Atheniensia* 28: 7–28.

Demakopoulou, K. & Divari-Valakou. N. & Schallin. A. L., Weiberg, G. Sjögren and Nilsson. (2004) "Excavations in Midea 2003". *Opuscula Atheniensia* 29: 9–27.

Demakopoulou, Divari-Valakou, Lowe Fri, Miller, Nilsson, and Schallin. 2010 "Excavations in

Midea 2008-2009”. *Opuscula Atheniensia* 3: 7–32.

Δημακοπούλου, Κ., Δίβαρη – Βαλάκου, Ν., *Η μυκηναϊκή Ακρόπολη της Μιδέας*, Υπουργείο Πολιτισμού. Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 2010.

Demakopoulou, K., ‘A Mycenaean Terracotta Figure from Midea in the Argolid’, στο Ph. P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur, W.-D. Niemeier (επιμ.), *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener*, Aegaeum 20, 1999, Liege-Austin, p. 197-207.

Demakopoulou, K., ‘The role of Midea in the network of Mycenaean Citadels in the Argolid’, στο E. Alram-Stem, G. Nightingale (επιμ.), *Keimelion, The Formation of the Elites and Elitist Lifestyles from Mycenaean Palatial Times to the Homeric Period. Proceedings of the International Conference*, Salzburg, 3-5 February 2005, Vienna 2007, p. 65 - 80.

Demakopoulou, K., Divari-Valakou, N., ‘The fortifications of the Mycenaean Acropolis of Midea’, στο R. Laffineur (επιμ.), *Le context Guerrier en Égée à l’âge du Bronze. Actes de la 7e Rencontre Égéenne international, Université* de Liège, 14-17 avril 1998, Aegaeum 19, 1999, Liège-Austin, 205-215.

Demakopoulou, K., Divari-Valakou, N., ‘Evidence for cult practice at Midea: figures and ritual objects’, στο R. Laffineur, R. Hagg (επιμ.), *Potnia. Deities and religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference*, Goteborg University, 12-15 April 2000, Aegaeum 22, 2001, Liège-Austin, 182-191.

Demakopoulou, K., Divari-Valakou, N., ‘Mycenaean figures and figurines from Midea’, στο A.-L. Schallin with P. Pakkanen, (επιμ.), *Encounters with Mycenaean figures and figurines. Papers*

presented at a Seminar at the Swedish Institute at Athens, 27-29 April 2001 (Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen, 8, 20), Stockholm 2009, 37-53.

Δημακοπούλου, Κ., Δίβαρη-Βαλάκου, Ν., «Η Μυκηναϊκή Ακρόπολη της Μιδέας. Ευρήματα και συμπεράσματα από τις πρόσφατες ανασκαφές», *Πρακτικά του 6ου Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* (Τρίπολις 24-29 Σεπτεμβρίου 2000), Τόμος Β΄, Αθήνα 2001-2002, σσ. 81 - 94.

Δημακοπούλου, Κ., «Οι αποθηκευτικοί ψευδόστομοι αμφορείς της Μιδέας. Νέα στοιχεία για τις σχέσεις Κρήτης και Αργολίδας κατά τον 13ο αι. π.Χ.», στο Δ. Δανιηλίδου (επιμ.), *Δώρον, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σπύρο Ιακωβίδη*, Ακαδημία Αθηνών 6, 2009, σσ. 243 - 259.

Dickinson, O. T. P. K., *The Origins of Mycenaean Civilization*: *Studies in Mediterranean Archaeology*, 49, Göteborg 1977.

Δουκέλλης, Π. Ν., *Το Ελληνικό Τοπίο. Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του Τοπίου*, συλλογικό έργο, Αθήνα 2005.

Eberhard, Z., *Argolis II: The Geoarchaeology of the Argolid*, Berlin 1993.

European Landscape Convention, Unesco, Παρίσι 1972.

Iakovidis, E., *Late Helladic Citadels on Mainland Greece*, Leiden 1983.

Ingold, T., *The Perception of the Environment, Essays in livelihood, dwelling and skill*, New York 2000.

International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (the Venice Charter 1964), ICOMOS, Βενετία, 1964.

Kilian, K., *Zum Ende der mykenischen Epoche in der Argolis*, Jahrgang 1982.

Mylonas, E., *Mycenae and the Mycenaean Age,* Prinston 1966.

Nilsson, Monica and Ann-Louise Schallin. (2002) 'Excavation East of the East Gate (Trench 3)', in Demakopoulou, Divari-Valakou, Schallin, Ekroth, Lindblom, Nilsson and Sjögren (επιμ.), *Excavations in Midea 2000 and 2001*. Opuscula Atheniensia 27: 56–58.

Nilsson, Monica and Ann-Louise Schallin. (2004) 'East of the East Gate', in Demakopoulou, Divari-Valakou, Schallin, Ekroth, Lindblom, Nilsson and Sjögren (επιμ.), *Excavations in Midea 2003*. Opuscula Atheniensia 29: 26–27.

Nilsson, Monica and Ann-Louise Schallin. (2005). 'East of the East Gate', In Demakopoulou, Divari-Valakou, Schallin, Sjögren and Nilsson (επιμ.), *Excavations in Midea 2004*. Opuscula Atheniensia 30: 31–34.

Nilsson, Monica and Ann-Louise Schallin. (2006-2007) "B. East of the East Gate". in Demakopoulou, Divari-Valakou, Nilsson and Schallin (επιμ.), *Excavations in Midea 2005*. Opuscula Atheniensia 31 - 32: 24–28.

Nilsson, Monica and Ann-Louise Schallin. (2008) ‘East Gate area’ in Demakopoulou, Divari-Valakou, Nilsson and Schallin (επιμ.), *Excavations in Midea 2006*. Opuscula Atheniensia 32: 23–29.

Pappi, E. & Issakidou, V., ‘On the significance of equids in the Late Bronze Age Aegean New and old finds from the cemetery of Dendra in context’, στο A. L. Schallin & I. Tournavitou (επιμ.), *Mycenaeans up to date: The Archaeology of the NE Peloponnese – Current Concepts and New Directions*, organized by the Swedish Institut at Athens and the University of Thessaly, Athens 10-14 November 2010, Stockholm 2015, 2010, p. 469-481.

Persson, A. W., *The Royal Tombs at Dendra near Midea*, Lund 1931.

Persson, A. W., *New Tombs at Dendra near Midea*, Lund 1942.

Πίκουλας, Γ. Α., *Οδικό δίκτυο και άμυνα: από την Κόρινθο στο Άργος και την Αρκαδία*, Αθήνα: Horos, 1995.

Protonotariou-Deilaki, E. & Payne, S., ‘The Tumuli of Mycenae and Dendra’. In *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid*, Robin Hägg and Gullög C. Nordquist (επιμ.), 85–102. Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen 4o 40. Stockholm 1990.

Σαλαβούρα, Ε., *Μυκηναϊκή Αρκαδία: αρχαιολογική και τοπογραφική θεώρηση*, Αθήνα: Horos, 2015.

Σκυργιάννης, Χ., «Το ποδήλατο στην πόλη – Ποδηλατόδρομοι», Επιστημονική Ημερίδα. *Τα Δίκυκλα στις Αστικές Περιοχές*, Σύλλογος Ελλήνων Συγκοινωνιολόγων, Αθήνα 1996.

Σπαθάρη, Ε., «Αργολίδα, Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα», στο: Ανδρέας Γ. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία, Πελοπόννησος*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2012, σσ. 130 – 137.

Στεφάνου, Ι. και Στεφάνου, Ι., *Περιγραφή της εικόνας της πόλης*, Αθήνα 1999.

Steffen, B., *Karten von Mykenai*, Berlin 1884.

Taylor, K. and Lennon, J., "Cultural Landscapes: a bridge between culture and nature?" στο International journal of Heritage Studies, τεύχος 17, 2011, 537-554.

The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments, First International Congress of Architects and Technicians of Historic Monuments, Αθήνα 1931.

Tilley, Ch., *A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments*, Οξφόρδη και Πρόβιντενς 1994.

Verdelis, N. M., 'The Metal finds', στο P. Åström (επιμ.), *The Cuirass Tomb and Other Finds at Dendra*, Göteborg 1977, p. 28 – 51.

Walberg, G., *Midea: The Megaron Complex and Shrine Area. Excavations on the Lower Terraces 1994-1997*. Philadelphia: INSTAP Academic Press, 2007.

ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

Βλαντού, Αλ., *Το τοπίο ως αντικείμενο νομικής προστασίας: σχέσεις και αντιφάσεις μεταξύ κανόνων δικαίου και πραγματικότητας*, δημοσιεύτηκε Οκτώβριο του 2010, ανακτήσιμο στον ιστότοπο: http://nomosphysis.org.gr/12194/to-topio-os-antikeimeno-nomikis-prostasias-sxeseis-kai-antifaseis-metaksu-kanonon-dikaiou-kai-pragmatikotitas-oktobrios-2010/, προσπελάστηκε στις 17/8/2016.

Jansen, A., "Stations along the roads in the area of Mycenae: An analysis of the Mycenaean road system and its relation to the Mycenaean state" (1994). *Dissertations available from ProQuest*. AAI9503776. (http://repository.upenn.edu/dissertations/AAI9503776), προσπελάστηκε στις 10/7/2017.

Hope Simpson, R., "The Mycenaean Highways", *Classical Views*, XLII, n.s. 17 (1998), 239–260, προσπελάστηκε στις 20/7/2017.

Ψύχας, Π., στο: http://hellaspath.gr/index.php?p=2&m=1&mntid=83#258, προσπελάστηκε στις 10/09/2016.

http://mashable.com/2013/09/11/bike-route-apps/, προσπελάστηκε στις 26/11/2016.

http://topostext.org/the_project.html, προσπελάστηκε στις 8/12/2016.

http://www.laskaridou.gr/eikoniki_periigisi/, προσπελάστηκε στις 8/12/2016.

http://moptil.com/home_/, προσπελάστηκε στις 8/12/2016.

http://hotelsline.com/el/article/arxaiologiko-mouseio-mykines-xartis-orario-diamoni-xenodoxeia, προσπελάστηκε στις 7/12/2106.

http://www.ancient-thira.gr/volcano.html, προσπελάστηκε στις 22/11/2016.

https://www.rometoolkit.com/tours/rome_passes_overview.htm, προσπελάστηκε στις 22/11/2016.

http://www.tactualmuseum.gr/html/ekth.htm, προσπελάστηκε στις 20/12/2016.

http://www.nafplio.gr/odimosmenu/demideasmenu/mideamenu.html, προσπελάστηκε στις 24/11/2016.

http://eteropolikos.blogspot.gr/2013/04/blog-post_19.html, προσπελάστηκε στις 25/11/2016.

http://www.icomos.org/en/, προσπελάστηκε στις 25/11/2016.

http://users.sch.gr/christzoumer/economia/images/ee/sinthikes/maastricht.pdf, προσπελάστηκε στις 25/11/2016.

www.unesco.org, προσπελάστηκε στις 25/11/2016.

http://www.icomos.org/en/, προσπελάστηκε στις 25/11/2016.

http://users.sch.gr/christzoumer/economia/images/ee/sinthikes/maastricht.pdf, προσπελάστηκε στις 22/11/2016.

www.developpement-durable.gouv.fr, προσπελάστηκε στις 25/11/2016.

www.ifen.fr, προσπελάστηκε στις 25/11/2016.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1. Χάρτης της βορειοανατολικής Πελοποννήσου με τα κυριότερα κέντρα της Μυκηναϊκής εποχής.

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

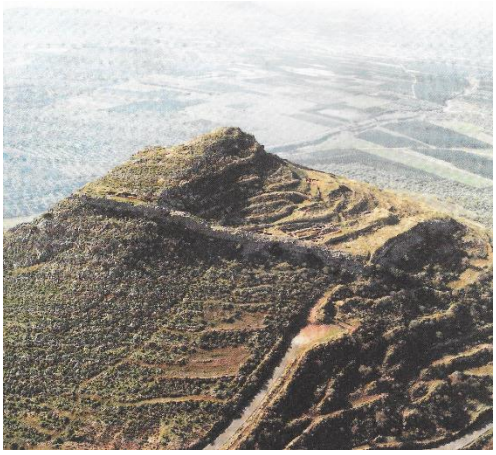

Εικ. 2. Αεροφωτογραφία της Μυκηναϊκής Ακρόπολης της Μιδέας.

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

Εικ. 3. Άποψη της πεδιάδας και του Αργολικού κόλπου από τη Μυκηναϊκή Ακρόπολη της Μιδέας.

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

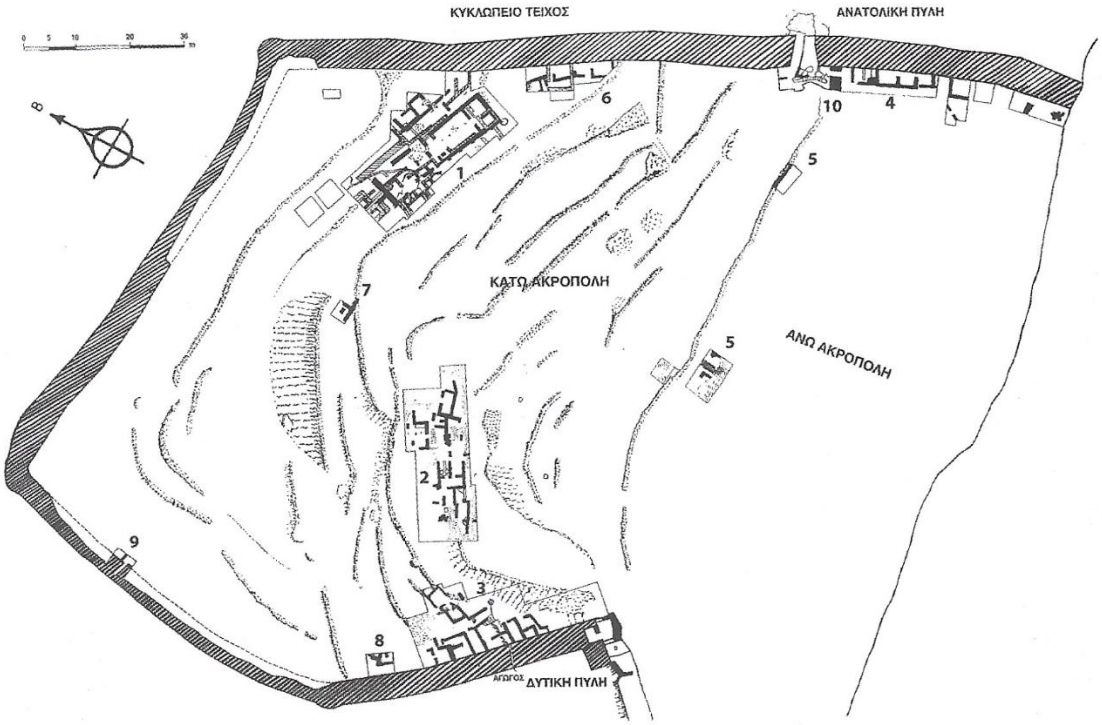

Εικ. 4. Κάτοψη του οχυρωμένου χώρου της Μυκηναϊκής Ακρόπολης της Μιδέας (κατά Η. Μάρκου με προσθήκες από Μ. Παπαπατίου και Α. Κυρατζή).

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

Εικ. 5. Η Δυτική Πύλη πριν την ανασκαφή.

Πηγή: OpAth XVI:2, 1986.

Εικ. 6. Βορειοανατολική άποψη της Πύλης.

Πηγή: OpAth XVI:2, 1986.

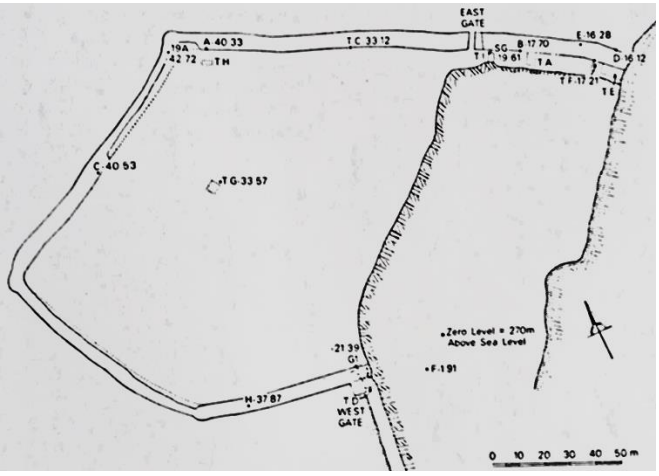

Εικ. 7. Σχέδιο. Το Κυκλώπειο Τείχος της Μυκηναϊκής Ακρόπολης της Μιδέας.

Πηγή: OpAth XVII 1988.

Εικ. 8. Δυτική Πύλη. Γενική άποψη από Νοτιοδυτικά.

Πηγή: OpAth XVII 1988.

Εικ. 9. Δυτική Πύλη. Είσοδος περάσματος με βάση από Ανατολικά.

Πηγή: OpAth XVII 1988.

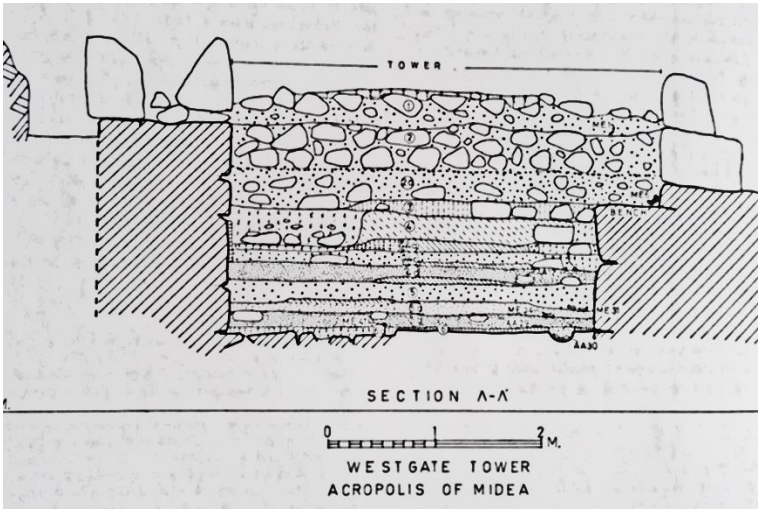

Εικ. 10. Ακρόπολη Μιδέας. Δυτική Πύλη. Τμήμα του εσωτερικού δωματίου του προμαχώνα.

Πηγή: OpAth XVIII:1 1990.

Εικ. 11. Η έξοδος από τη Δυτική Πύλη.

Πηγή: OpAth XVIII:1 1990.

Εικ. 12. Η Δυτική Πύλη και ο προμαχώνας από δυτικά.

Πηγή: OpAth XVIII:1 1990.

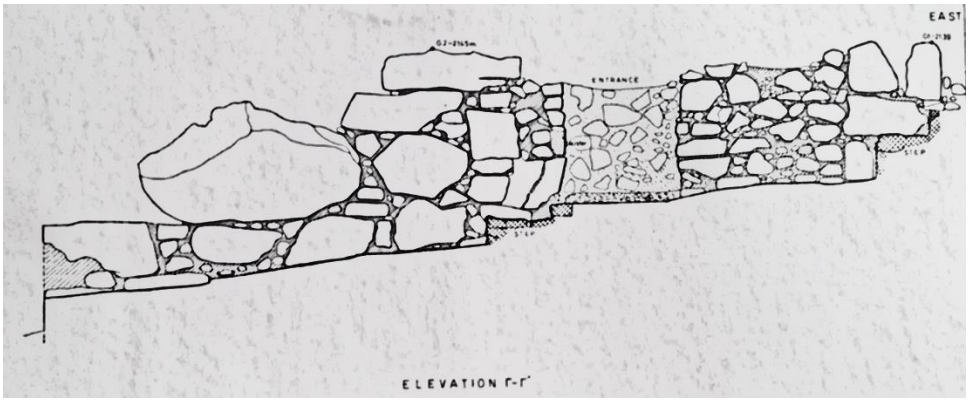

Εικ. 13. Ύψωμα προς το προμαχώνα.

Πηγή: OpAth XVIII:1 1990.

Εικ. 14. Δυτική Πύλη.
Δωμάτιο στο εσωτερικό
του προμαχώνα.

Πηγή: OpAth XVIII:1
1990.

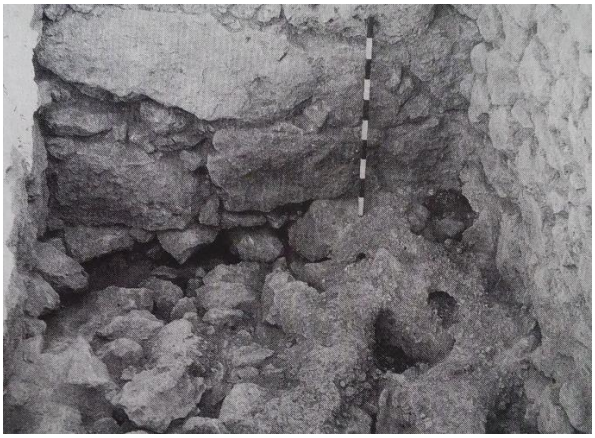

Εικ. 15. Δυτική Πύλη.
Άποψη του εσωτερικού του
δωματίου.

Πηγή: OpAth XVIII:1
1990.

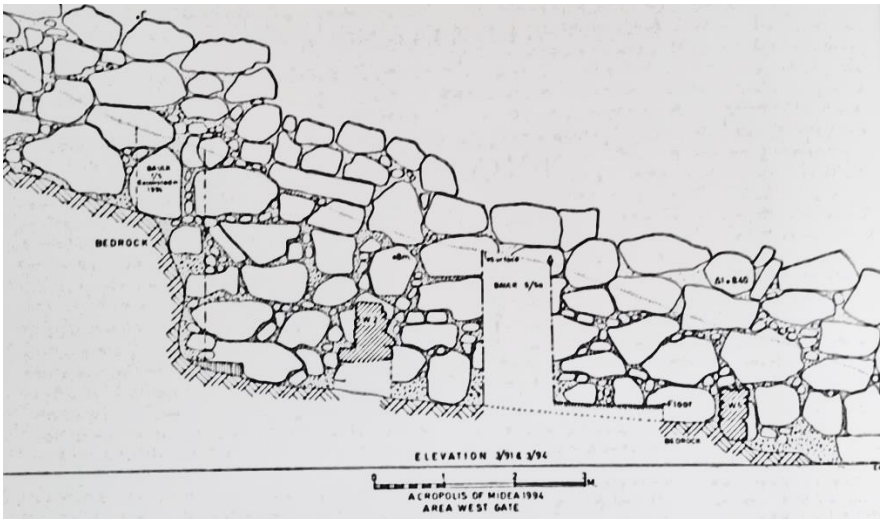

Εικ. 16. Το ύψωμα της εσωτερικής όψης του οχυρωματικού περιβόλου, όπου φαίνεται και το ανεσκαμμένο τμήμα του 1994.

Πηγή: OpAth 21 1996.

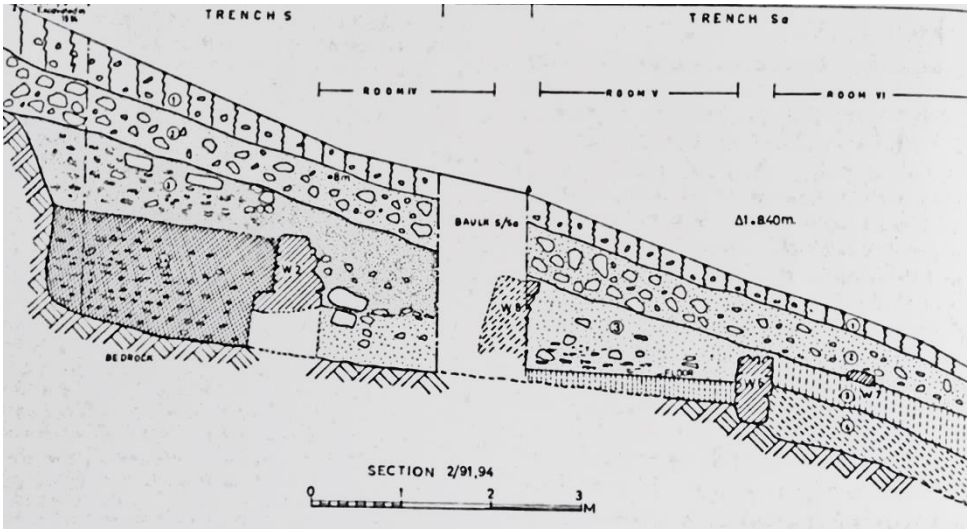

Εικ. 17. Στρωματογραφία των εφαπτόμενων στον οχυρωματικό περίβολο στρωμάτων.

Πηγή: OpAth 21 1996.

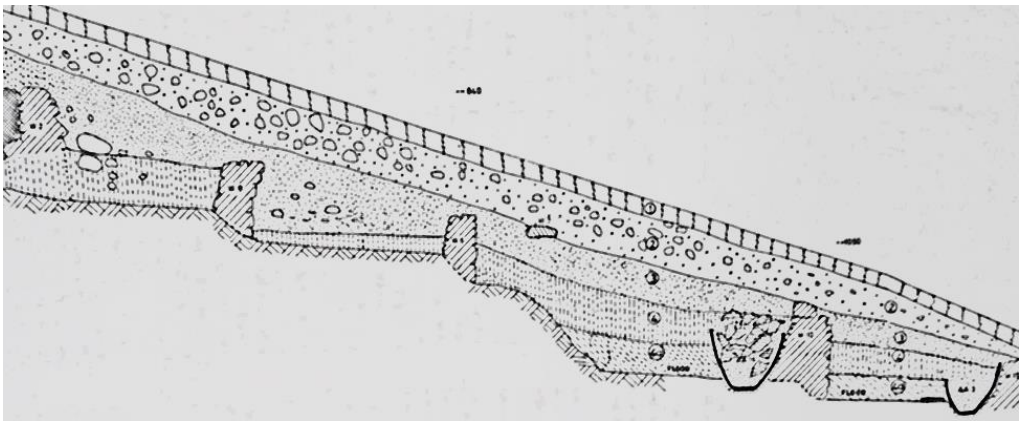

Εικ. 18. Στρωματογραφία των στρωμάτων που κάλυπταν τα δωμάτια.

Πηγή: OpAth 22 - 23 1997 - 1998.

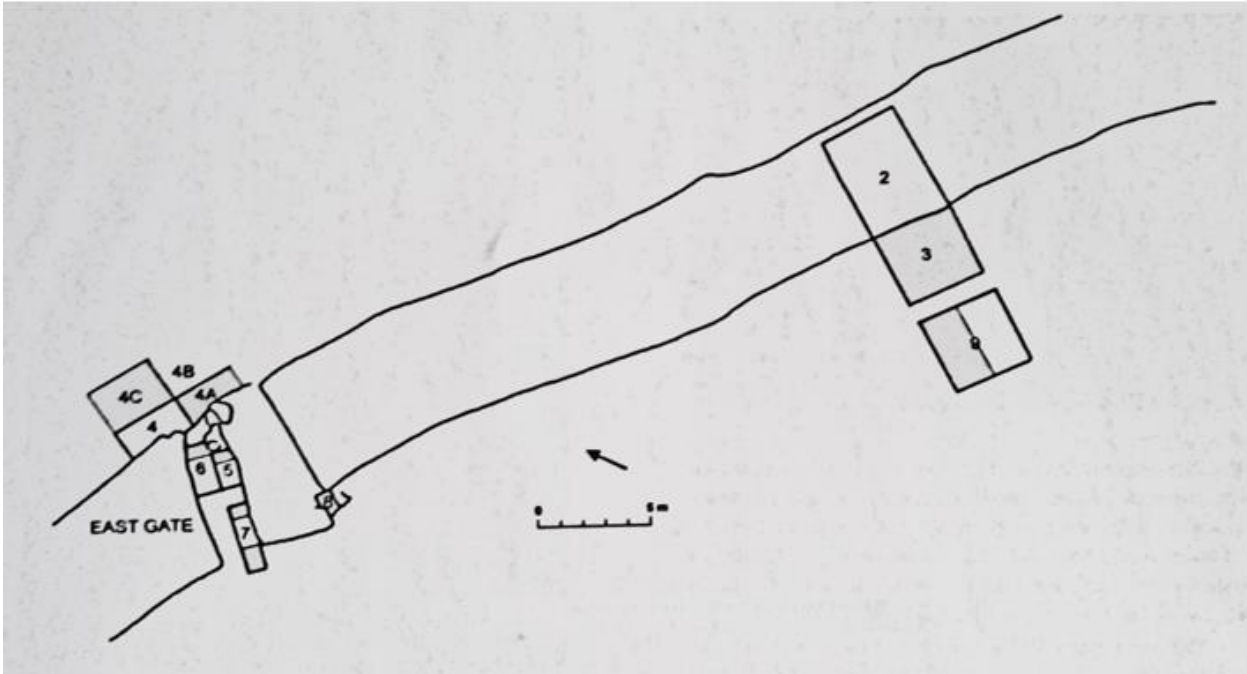

Εικ. 19. Σχέδια των ανασκαφών
του 2002.

Πηγή: OpAth 28 2003.

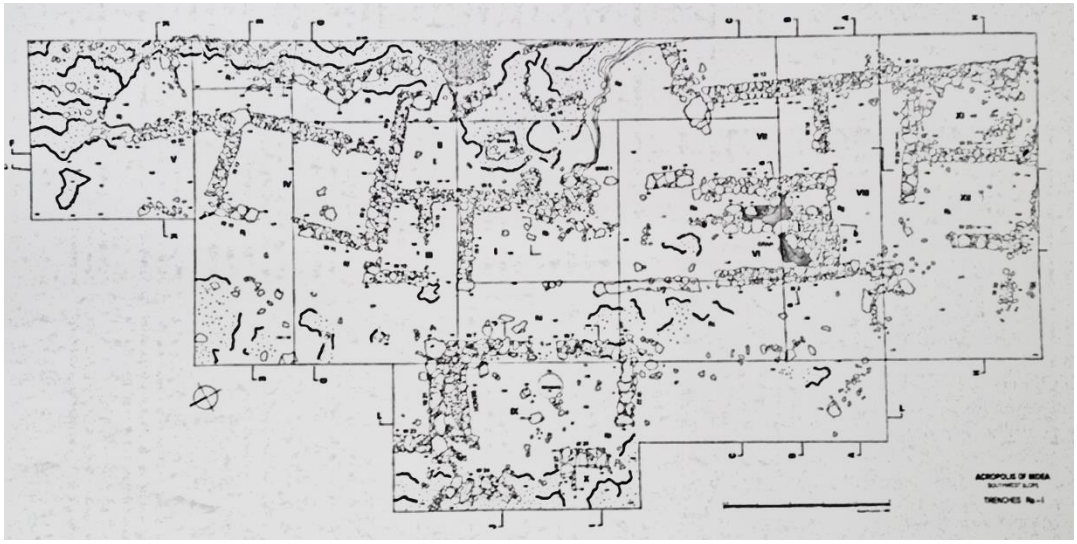

Εικ. 20. Σχέδιο της ανεσκαμμένης
περιοχής της νοτιοδυτικής κλιτύος
(Σκάμματα Ra-1).

Πηγή: OpAth 29 2004.

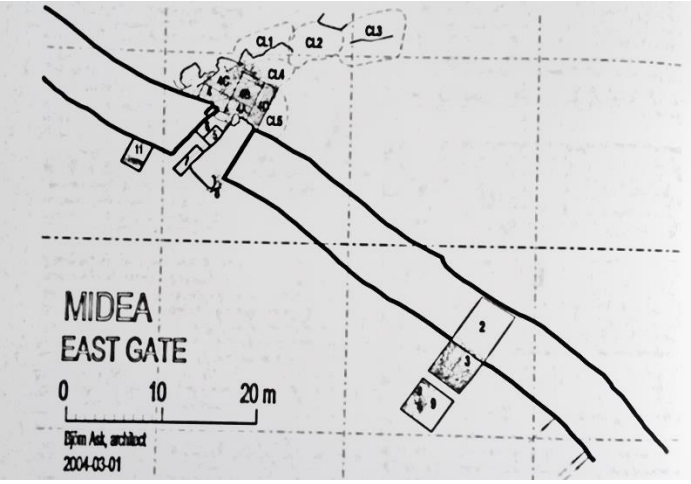

Εικ. 21. Οι περιοχές της Ανατολικής Πύλης που ερευνήθηκαν το 2003.

Πηγή: OpAth 29 2004.

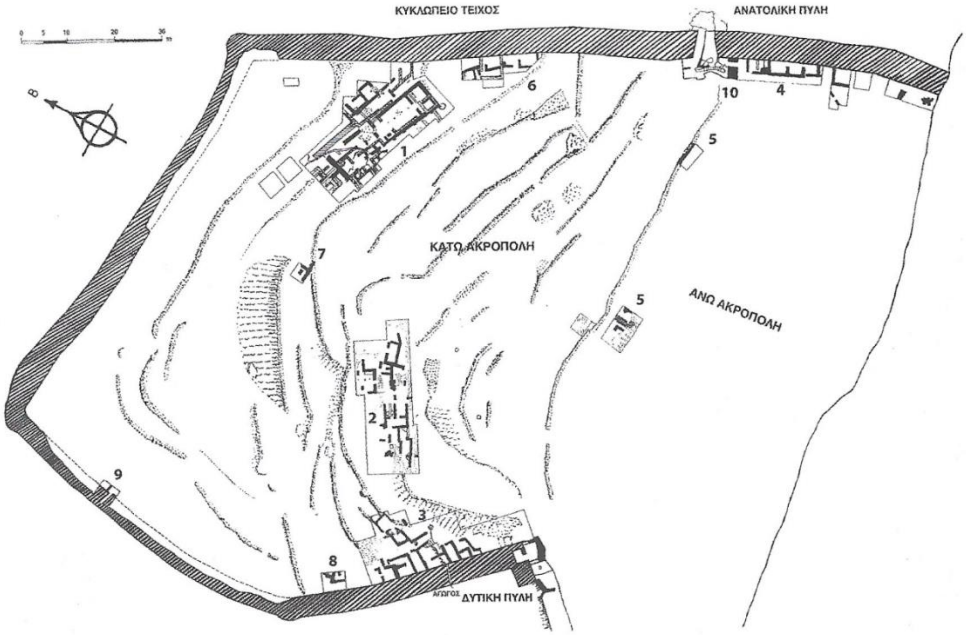

Εικ. 22. Η Ακρόπολη της Μιδέας.

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

Εικ. 23. Αεροφωτογραφία του οχυρωμένου χώρου της Μιδέας

(λήψη 2010, μετά την ολοκλήρωση των εργασιών καθαρισμού και διαμόρφωσης).

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

Εικ. 24. Άποψη του βορειοανατολικού σκέλους της κυκλώπειας οχύρωσης.

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

Εικ. 25. Τμήμα του βορειοανατολικού σκέλους του τείχους με την Ανατολική Πύλη

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

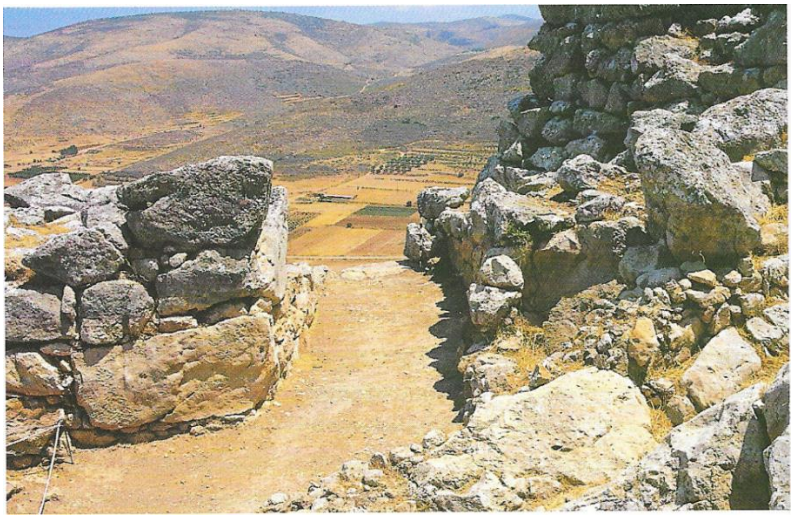

Εικ. 26. Άποψη της Ανατολικής Πύλης από το εσωτερικό της ακρόπολης.

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

Εικ. 27. Άποψη της Ανατολικής Πύλης με την αναβάθρα για την είσοδο, από Β.

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

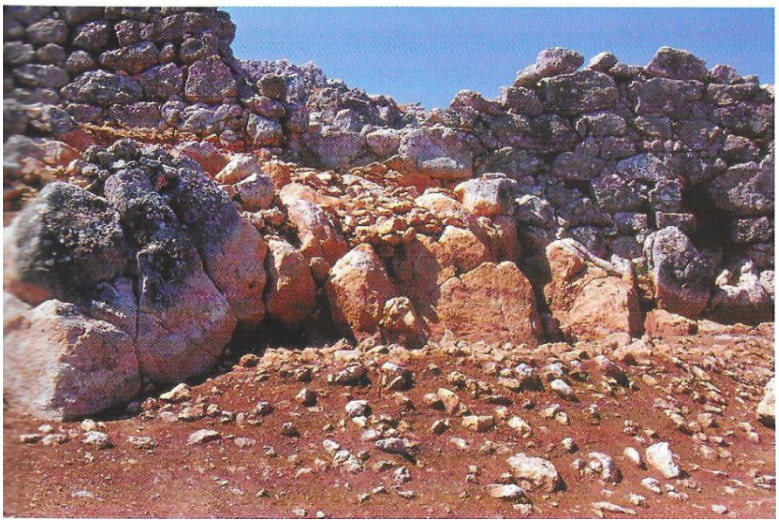

Εικ. 28. Άποψη της Ανατολικής Πύλης με την αναβάθρα από Α.

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

Εικ. 29. Βορειοδυτική όψη της κυκλώπειας αναβάθρας μπροστά στην Ανατολική Πύλη.

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

Εικ. 30. Άνοιγμα πυλίδας στο δυτικό σκέλος του τείχους.

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

Εικ. 31. Άποψη του εσωτερικού της πυλίδας.

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

Εικ. 32. Άποψη «Μεγάρου» και άλλων οικοδομικών καταλοίπων.

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

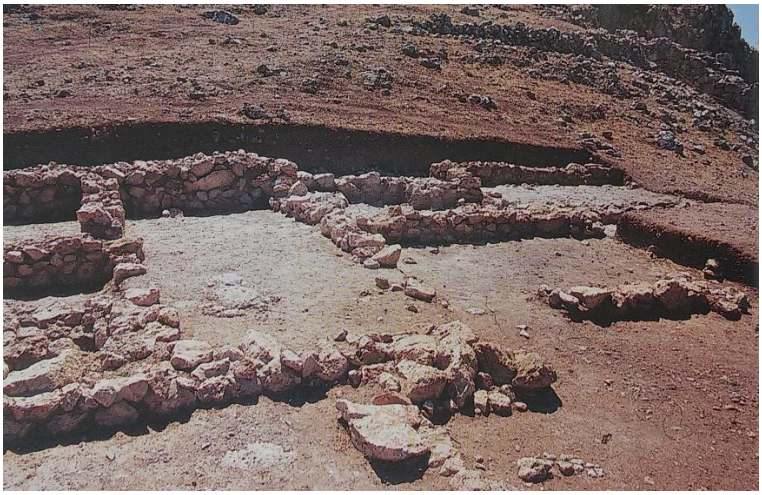

Εικ. 33. Άποψη ενός από τα κτήρια βορείως της Δυτικής Πύλης.

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

Εικ. 34. Άποψη δωματίου με θρανίο και βάσεις κιόνων.

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

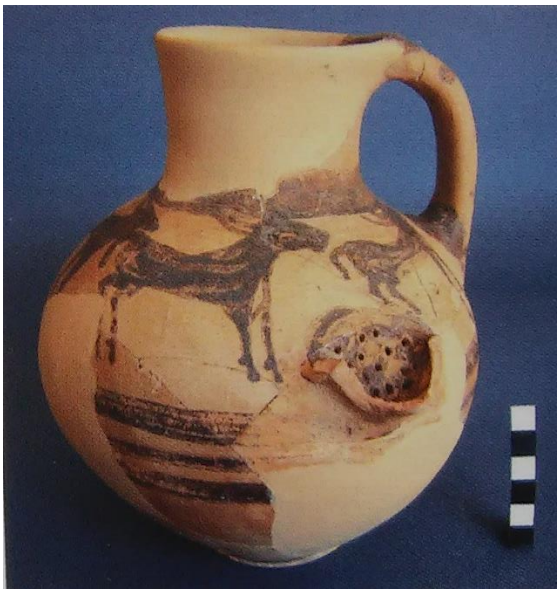

Εικ. 34. Ηθμωτή πρόχους με εικονιστική διακόσμηση βοοειδών στον ώμο από τον χώρο των κτηρίων βορείως της Δυτικής Πύλης. Τέλη 13^{ου} αι. π.Χ.

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

Εικ. 35. Κεφάλι πήλινου τροχήλατου ειδωλίου γυναικείας θεότητας από τον χώρο των κτηρίων βορείως της Δυτικής Πύλης. Τέλη 13ου αι. π.Χ.

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

Εικ. 36. Σφραγιδόλιθος από αχάτη με παράσταση δύο καθιστών βοοειδών από τον χώρο των κτηρίων βορείως της Δυτικής Πύλης. 15ος αι. π.Χ.

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

Εικ. 37. Πήλινο σφράγισμα με παράσταση λιονταριού που επιτίθεται σε ταύρο και με επιγραφή της Γραμμικής Β' γραφής, από τον χώρο των κτηρίων βορείως της Δυτικής Πύλης. Το αποτύπωμα της παράστασης έγινε με σφραγίδα του 14ου αι. π.Χ.

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

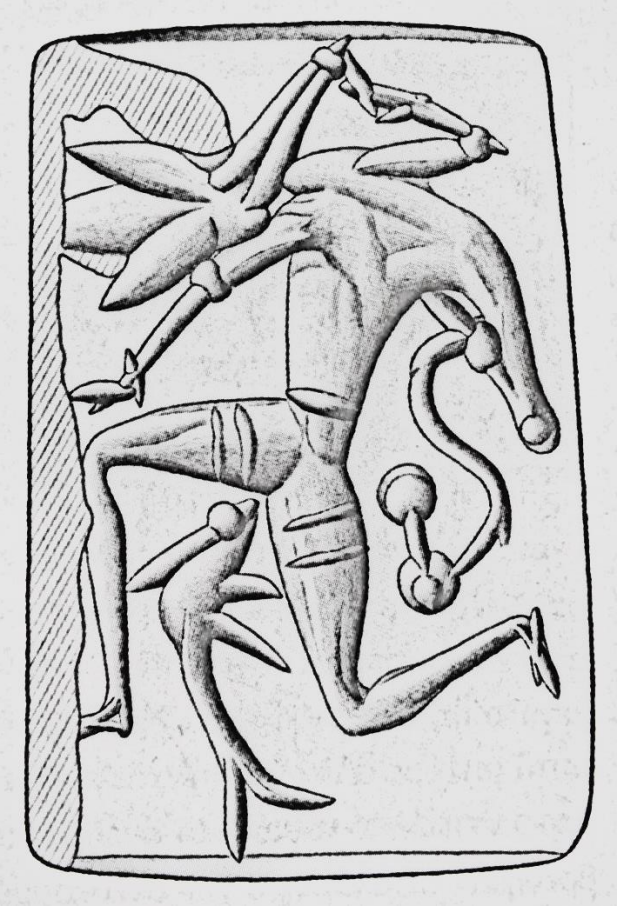

Εικ. 38. Σχέδιο αποτυπώματος σφραγιδόλιθου από αχάτη με παράσταση μινώταυρου. Από τον χώρο ανατολικά του οικοδομικού συγκροτήματος στην περιοχή της Δυτικής Πύλης. 15ος αι. π.Χ.

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

Εικ. 39. Μήτρα από στεατίτη για την κατασκευή κοσμημάτων από τον χώρο ανατολικά του οικοδομικού συγκροτήματος στην περιοχή της Δυτικής Πύλης.

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

Εικ. 40. Θραύσματα τοιχογραφιών από το δωμάτιο XI του οικοδομικού συγκροτήματος στην περιοχή της Δυτικής Πύλης. 13ος αι. π.Χ.

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

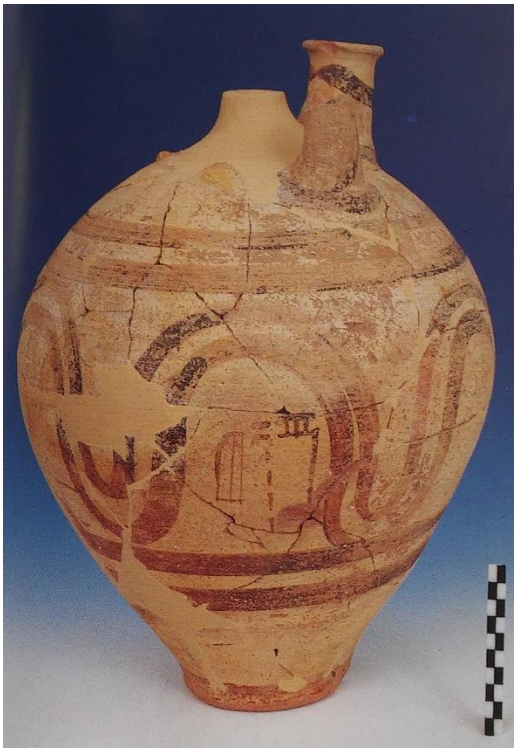

Εικ. 41. Ψευδόστομος αποθηκευτικός αμφορέας με επιγραφή της Γραμμικής Β' γραφής. Από το δωμάτιο VI του οικοδομικού συγκροτήματος στην περιοχή της Δυτικής Πύλης.

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

Εικ. 42. Πήλινο σφράγισμα με παράσταση αράχνης και εγχάρακτο ιδεόγραμμα σίτου της Γραμμικής Β' γραφής. Από το δωμάτιο VI του οικοδομικού συγκροτήματος στην περιοχή της Δυτικής Πύλης. Τέλη 13ου αι. π.Χ.

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

Εικ. 43. Τμήμα ρυτού από αμέθυστο σε σχήμα κογχυλίου τρίτωνος. Από την περιοχή της Δυτικής Πύλης. 16ος αι. π.Χ.

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

Εικ. 44 - 46. Πήλινο τροχήλατο ειδώλιο γυναικείας θεότητας. Από το δωμάτιο VI του οικοδομικού συγκροτήματος στην περιοχή της Δυτικής Πύλης. Τέλη 13ου αι. π.Χ.

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

Εικ. 47. Ελεφάντινο ένθεμα με ανάγλυφο κόσμημα φοινικοκορυφής από το συγκρότημα δωματίων στην περιοχή της Ανατολικής Πύλης.

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

Εικ. 48. Χρυσή χάντρα με έκτυπη διακόσμηση ναυτίλων από το συγκρότημα δωματίων στην περιοχή της Ανατολικής Πύλης.

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

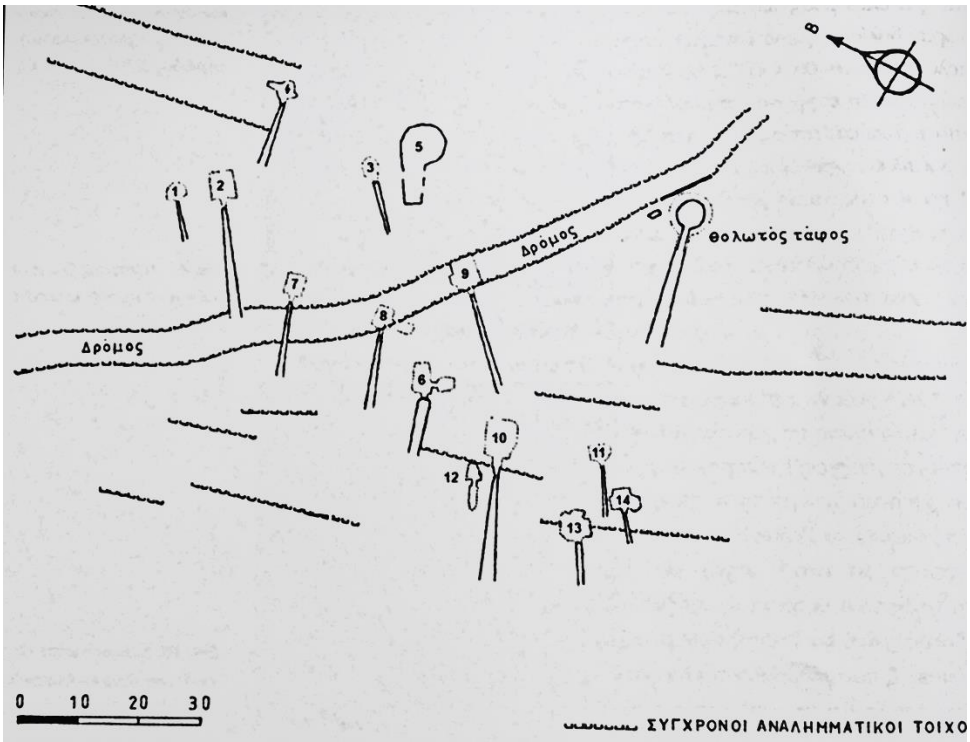

Εικ. 49. Κάτοψη του Μυκηναϊκού νεκροταφείου των Δενδρών (κατά P. Åström, SIMA IV, 6, εικ. 1, με μικρές τροποποιήσεις).

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

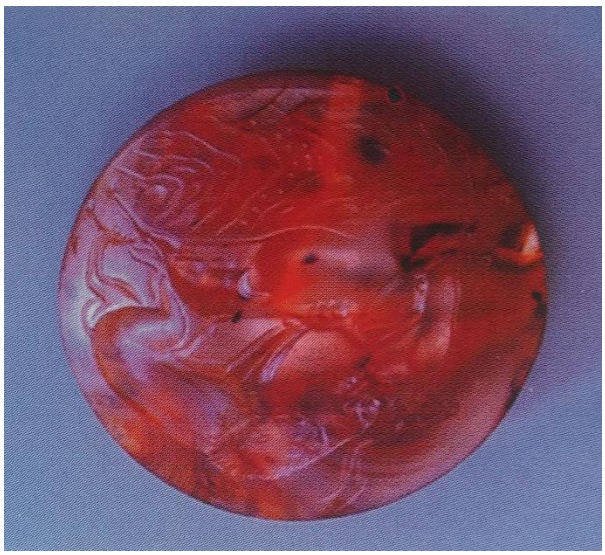

Εικ. 50. Σφραγιδόλιθος από όνυχα με παράσταση πάλης ζώων από τον θολωτό τάφο στο νεκροταφείο των Δενδρών. 15ος αι. π.Χ.

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

Εικ. 51. Χρυσό περιδέραιο και χρυσά ενώτια από τον θαλαμωτό τάφο 10 των Δενδρών. Τέλη 15ου αι. π.Χ.

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

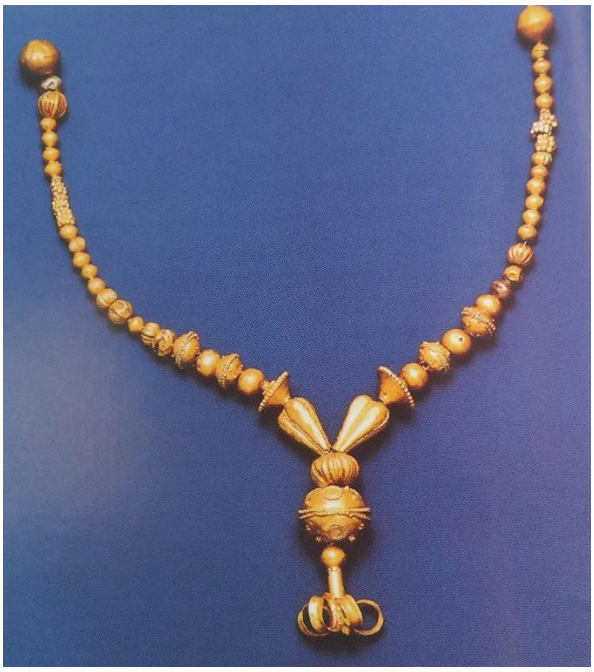

Εικ. 52. Περιδέραιο με χρυσές χάντρες και χρυσό περίαπτο από τον θαλαμωτό τάφο 10 των Δενδρών. Τέλη 15ου αι. π.Χ.

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

Εικ. 53. Χρυσό κύπελλο με περίτεχνη έκτυπη διακόσμηση φύλλων κισσού από τον θαλαμωτό τάφο 10 των Δενδρών. Τέλη 15ου αι. π.Χ.

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

Εικ. 54. Χάλκινη πανοπλία από τον θαλαμωτό τάφο 12 των Δενδρών. Τέλη 15ου αι. π.Χ.

Πηγή: Δημακοπούλου, Δίβαρη – Βαλάκου, 2010

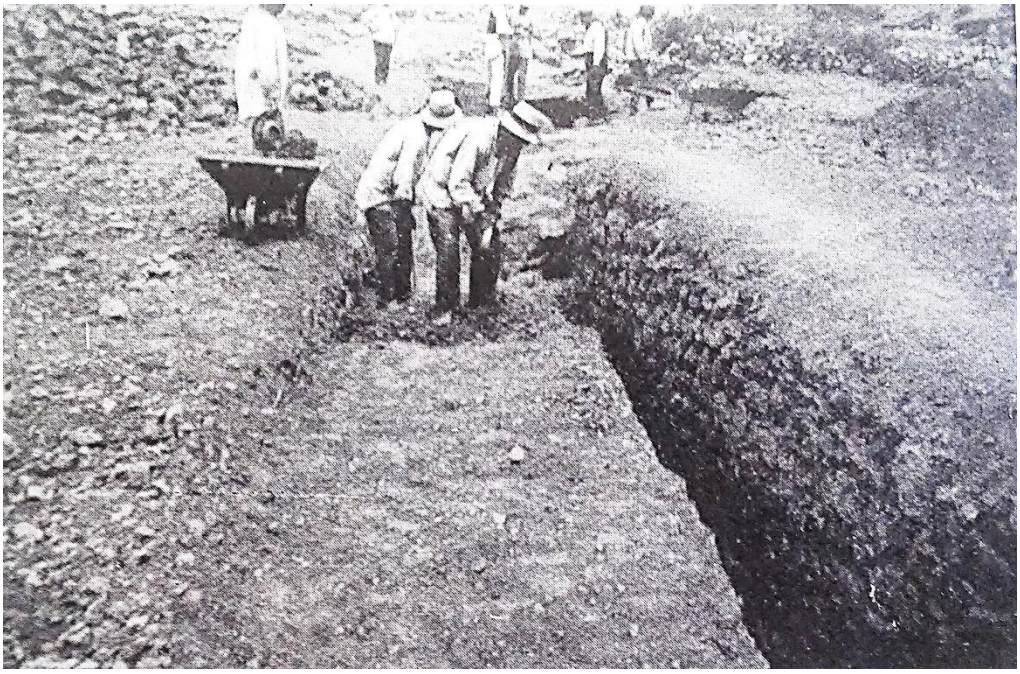

Εικ. 55. Η πρώτη φάση της ανασκαφής.

Πηγή: Persson 1931.

Εικ. 56. Ο σκελετός στο στόμιο της εισόδου.

Πηγή: Persson 1931.

Εικ. 57. Ο σκελετός στο στόμιο της εισόδου.

Πηγή: Persson 1931.

Εικ. 58. Ο τοίχος και το γέμισμα του δρόμου.

Πηγή: Persson 1931.

Εικ. 59. Ο τοίχος πριν την είσοδο.

Πηγή: Persson 1931.

Εικ. 60. Το γέμισμα με λίθους πριν την είσοδο του τάφου.

Πηγή: Persson 1931.

Εικ. 61. Οι καλυπτήριες πλάκες του τάφου της πριγκίπισσας.

Πηγή: Persson 1931.

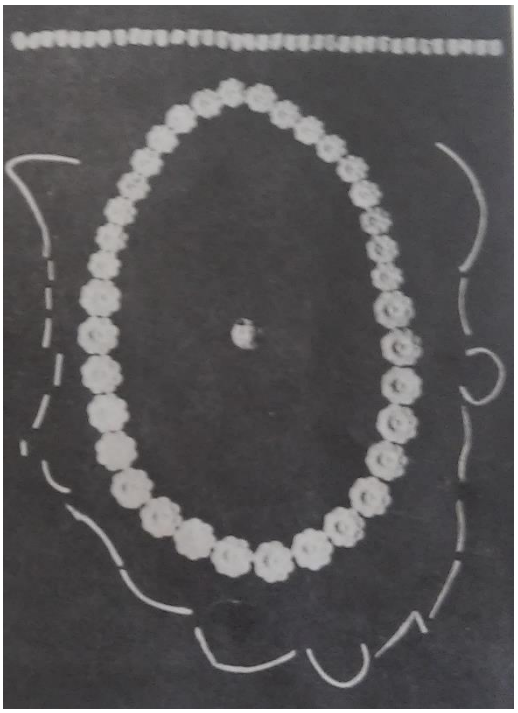

Εικ. 62. Τα χρυσά αντικείμενα από τον τάφο της πριγκίπισσας.

Πηγή: Persson 1931.

Εικ. 63. Οι καλυπτήριες πλάκες από τον τάφο του βασιλιά.

Πηγή: Persson 1931.

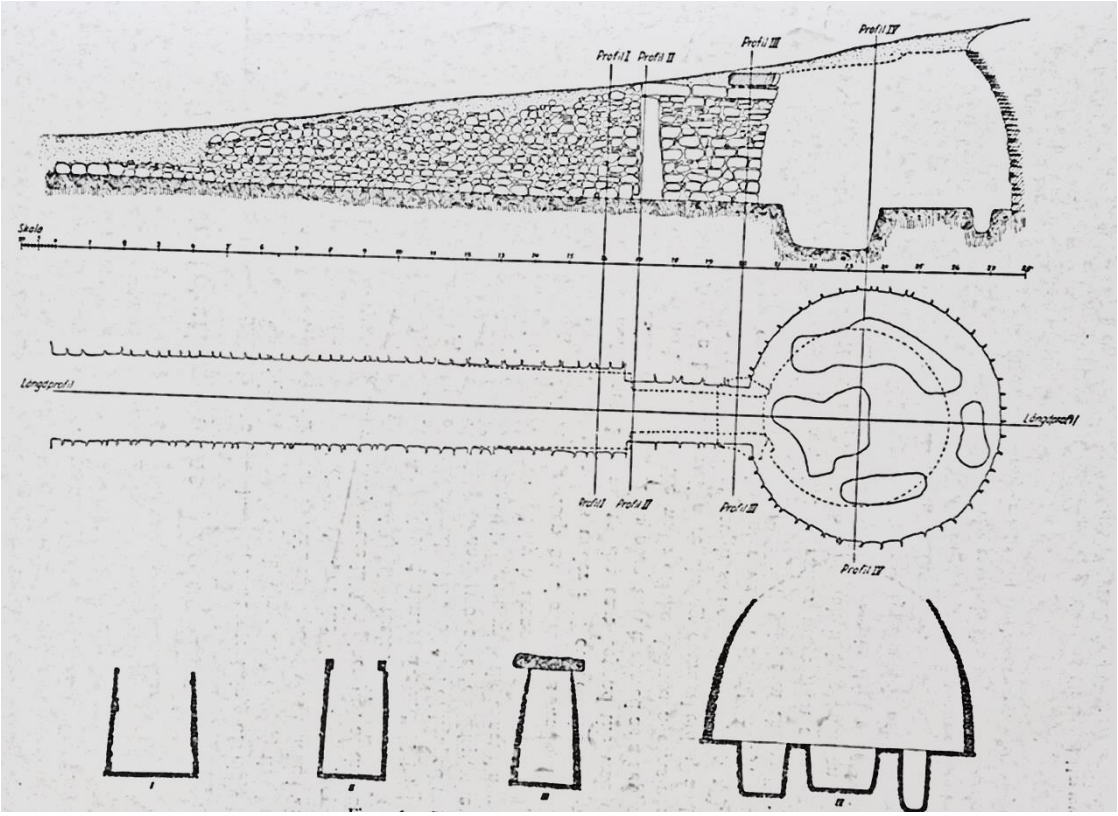

Εικ. 64. Σχέδια του θολωτού τάφου.

Πηγή: Persson 1931.

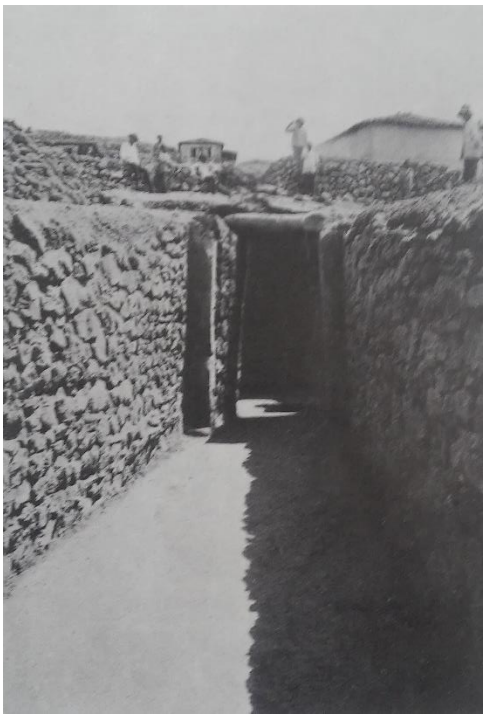

Εικ. 65. Ο δρόμος και η είσοδος του θολωτού τάφου.

Πηγή: Persson 1931.

Εικ. 66. Άποψη του θολωτού τάφου.

Πηγή: Persson 1931.

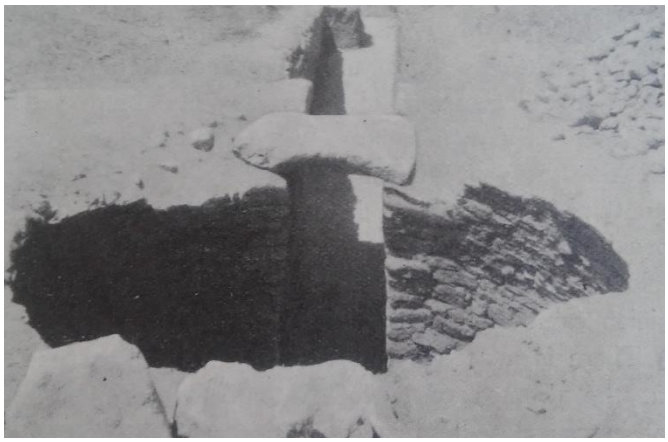

Εικ. 67. Το κύπελλο του βασιλιά με διακόσμηση θαλάσσιου ρυθμού.

Πηγή: Persson 1931.

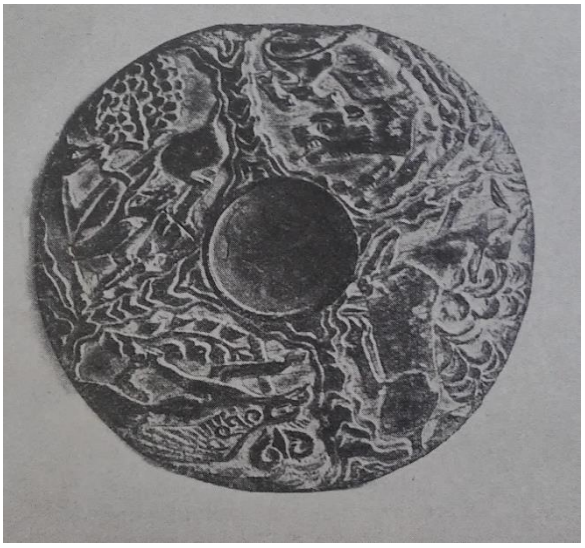

Εικ.68. Ξύλινο πλακίδιο από την Αίγυπτο.

Πηγή: Persson 1931.

Εικ. 69. Το αβαθές αργυρό κύπελλο του βασιλιά.

Πηγή: Persson 1931.

Εικ. 70 - 71. Χρυσό δαχτυλίδι από τον τάφο της πριγκίπισσας.

Πηγή: Persson 1931.

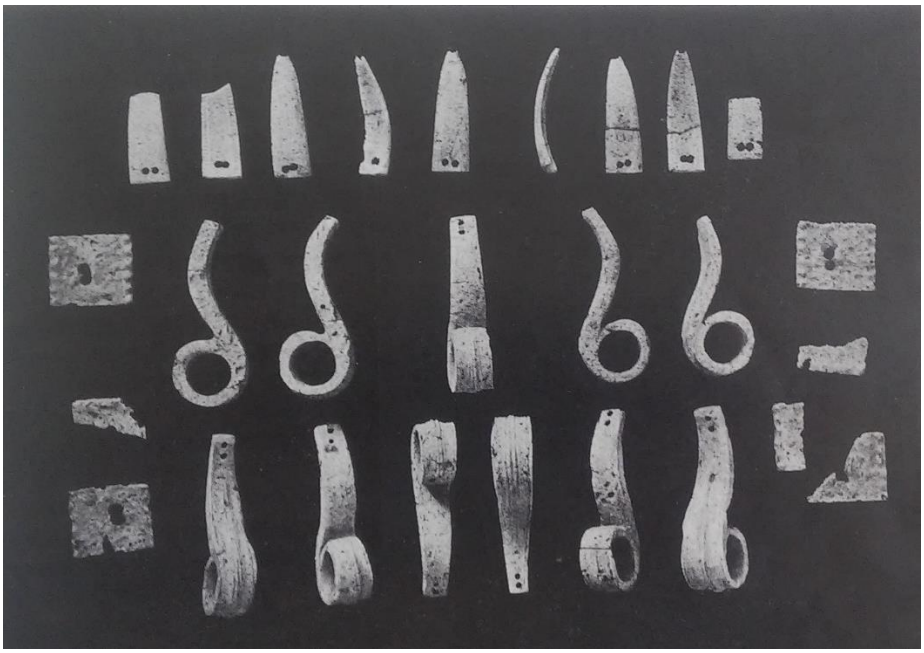

Εικ. 72. Αντικείμενα από μπλε και πράσινη υαλόμαζα και κατάλοιπα κράνους.

Πηγή: Persson 1931.

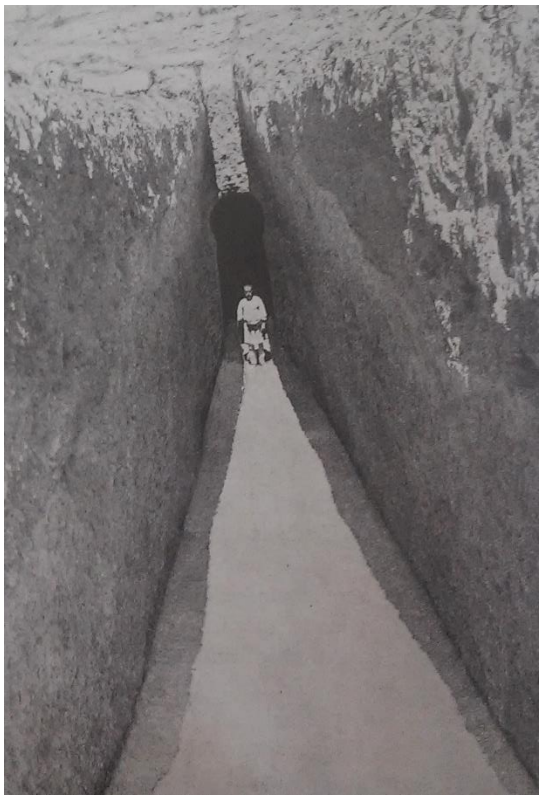

Εικ. 73. Ο δρόμος του τάφου 2.

Πηγή: Persson 1931.

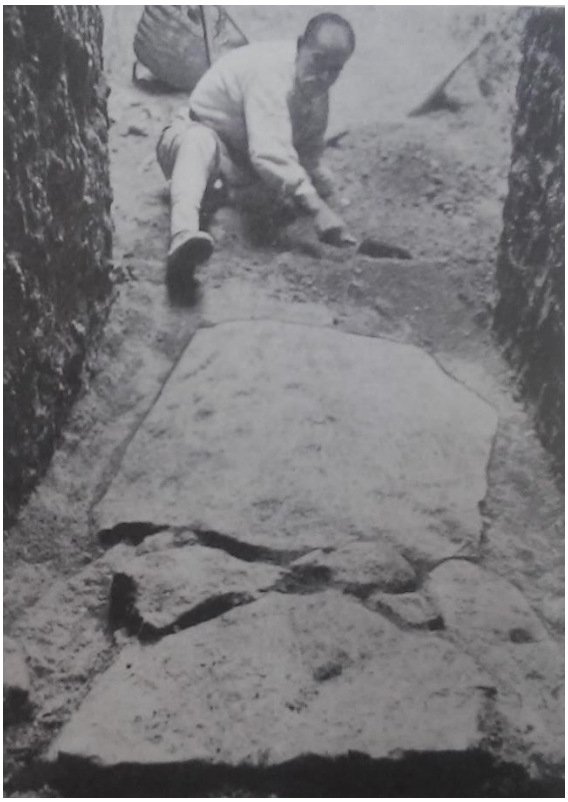

Εικ. 74. Ο λάκκος στην είσοδο του τάφου 2 λίγο πριν ανοιχθεί.

Πηγή: Persson 1931.

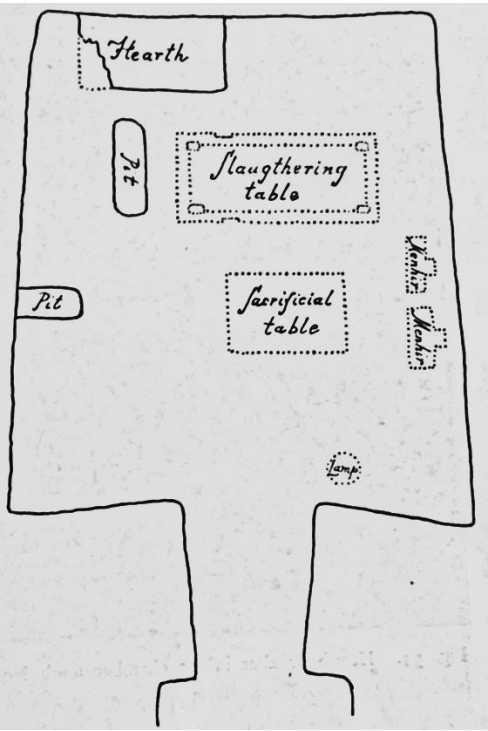

Εικ. 75. Σχέδιο του τάφου που δείχνει την πιθανή θέση των μεγάλων αντικειμένων.

Πηγή: Persson 1931.

Εικ. 76. Θρανίο ή βωμός στο εσωτερικό του τάφου 2.

Πηγή: Persson 1931.

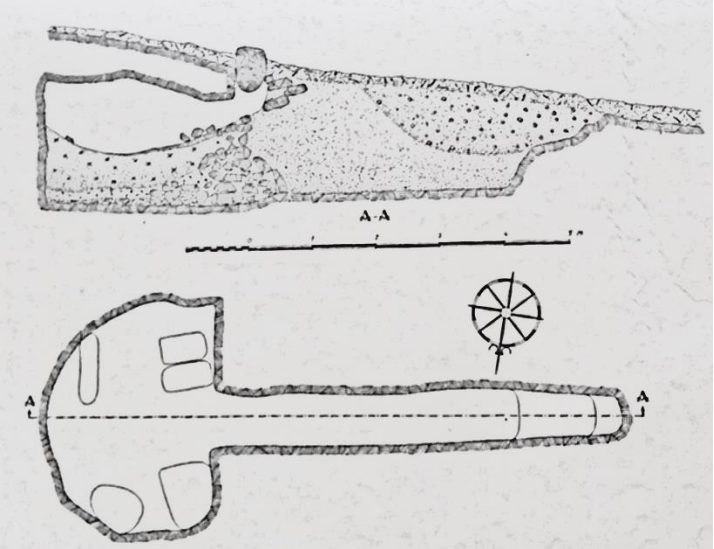

Εικ. 77. Σχέδια του τάφου 1.

Πηγή: Persson 1931.

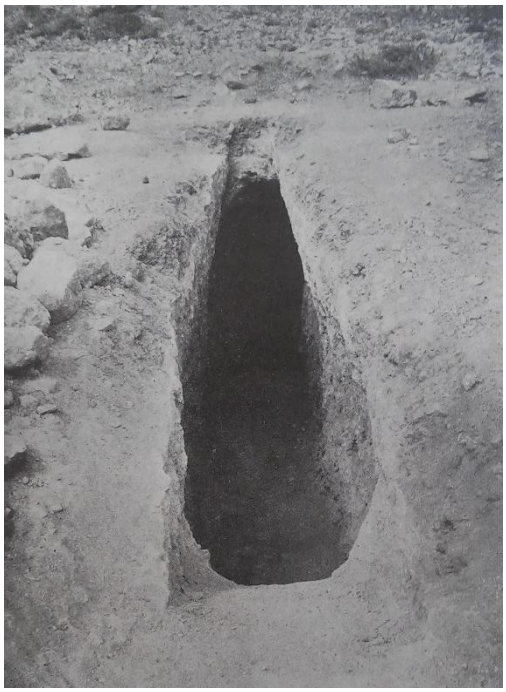

Εικ. 78. Ο δρόμος του τάφου 1.

Πηγή: Persson 1931.

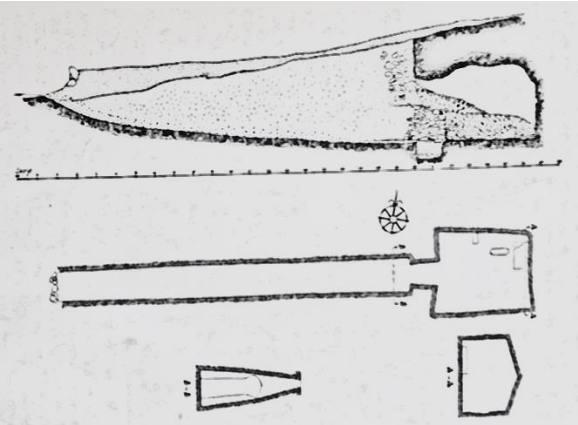

Εικ. 79. Σχέδια του τάφου 2.

Πηγή: Persson 1931.

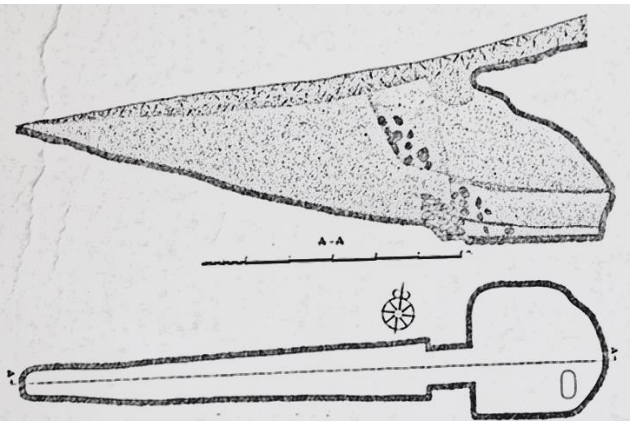

Εικ. 80. Σχέδια του τάφου 3.

Πηγή: Persson 1931.

Εικ. 81. Ποικίλα ευρήματα από τον θαλαμοειδή τάφο 2.

Πηγή: Persson 1931.

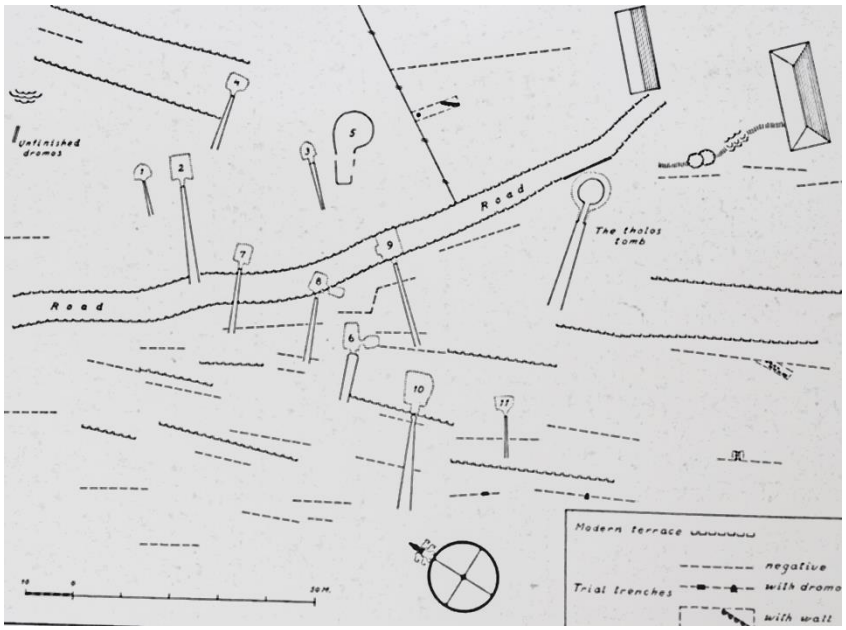

Εικ. 82. Σχέδιο της νεκρόπολης των Δενδρών.

Πηγή: Persson 1942.

Εικ. 83. Άποψη της Μυκηναϊκής νεκρόπολης
από νοτιοδυτικά.

Πηγή: Persson 1942.

Εικ. 84. Άποψη της Μυκηναϊκής νεκρόπολης
από βορειοανατολικά.

Πηγή: Persson 1942.

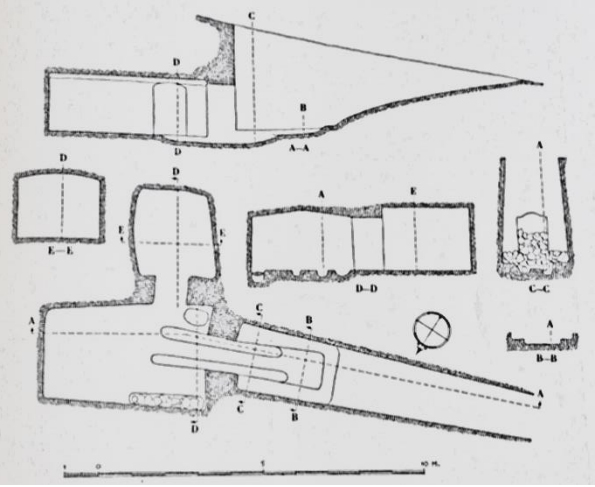

Εικ. 85. Σχέδια θαλαμοειδούς τάφου 6.

Πηγή: Persson 1942.

Εικ. 86. Η απόληξη του δρόμου του τάφου 6.

Πηγή: Persson 1942.

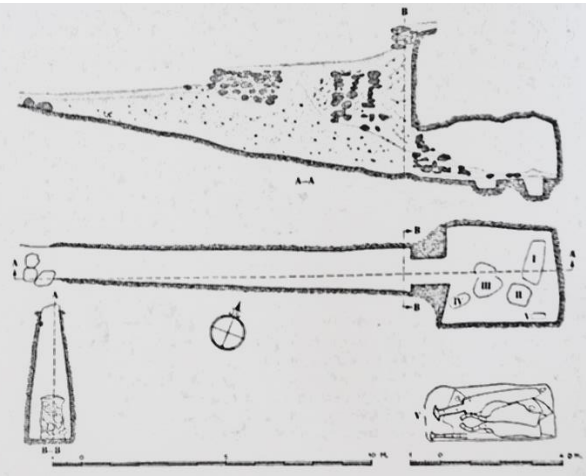

Εικ. 87. Σχέδια θαλαμοειδούς τάφου 7.

Πηγή: Persson 1942.

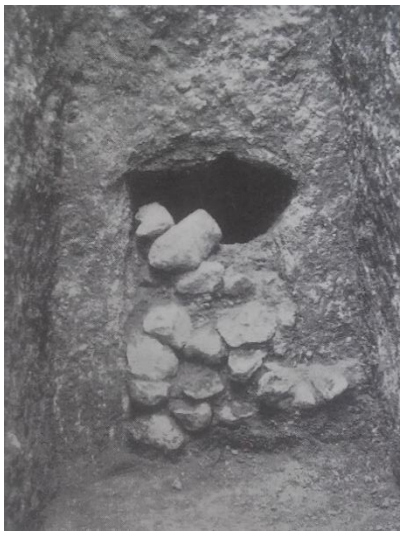

Εικ. 88. Η είσοδος του τάφου 7.

Πηγή: Persson 1942.

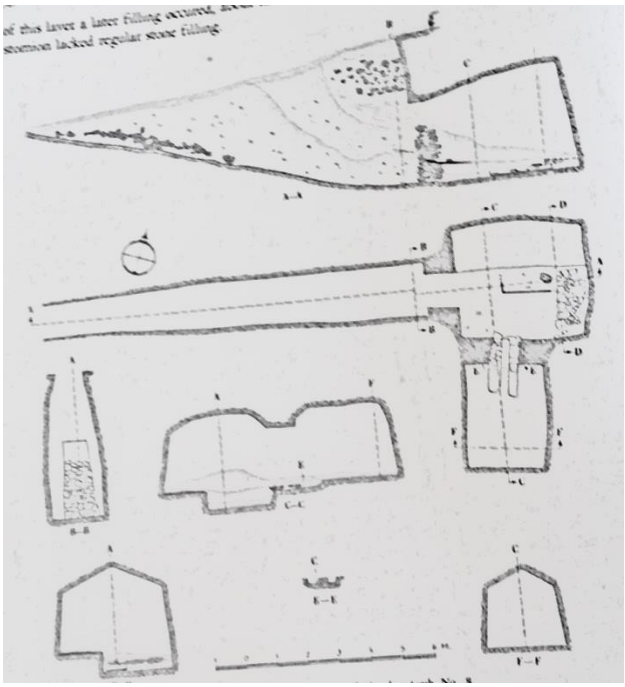

Εικ. 89. Σχέδια θαλαμοειδούς τάφου 8.

Πηγή: Persson 1942.

Εικ. 90. Ο δρόμος του τάφου 8.

Πηγή: Persson 1942.

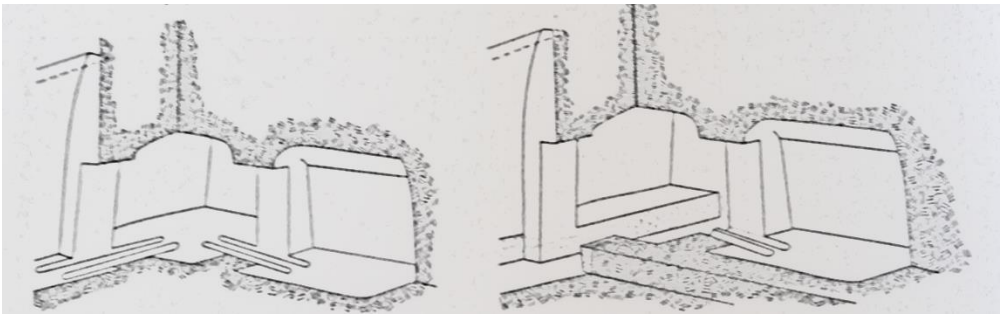

Εικ. 91. Πιθανές αποκαταστάσεις του τάφου 8.

Πηγή: Persson 1942.

Εικ. 92. Σκελετικά κατάλοιπα.

Πηγή: Persson 1942.

Εικ. 93. Σκελετικά κατάλοιπα.

Πηγή: Persson 1942.

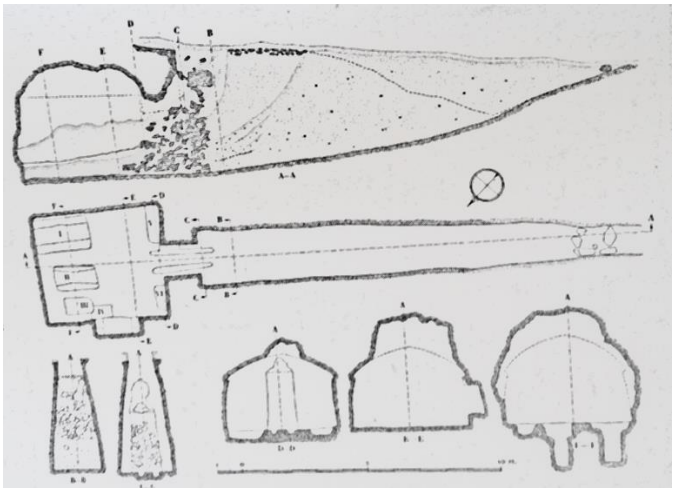

Εικ. 94. Σχέδια θαλαμοειδούς τάφου 9.

Πηγή: Persson 1942.

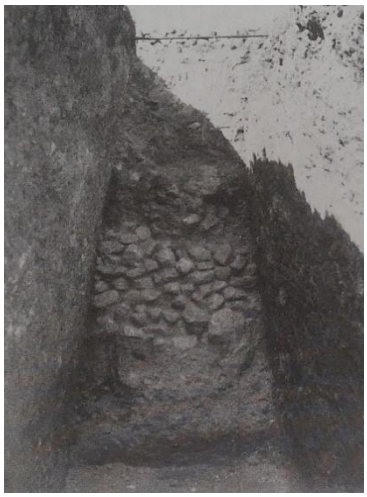

Εικ. 95. Η είσοδος του τάφου 9.

Πηγή: Persson 1942.

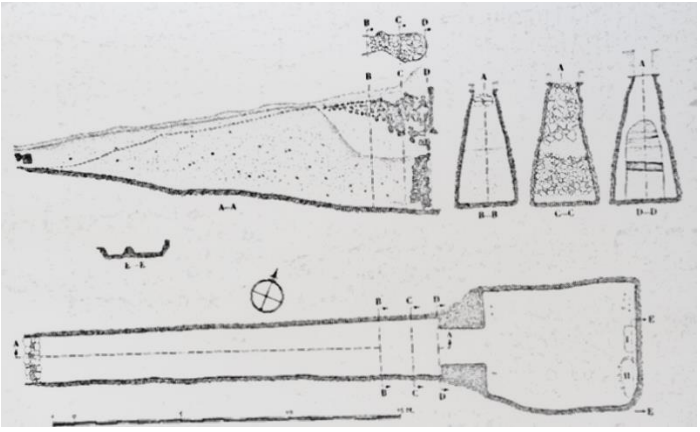

Εικ. 96. Σχέδια θαλαμοειδούς τάφου 10.

Πηγή: Persson 1942.

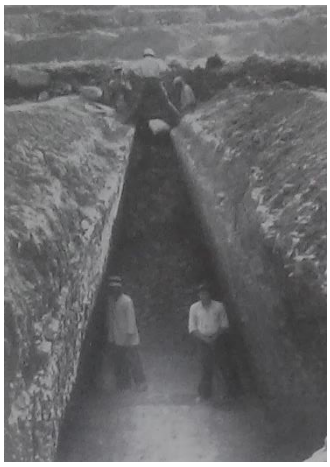

Εικ. 97. Η είσοδος του τάφου 10.

Πηγή: Persson 1942.

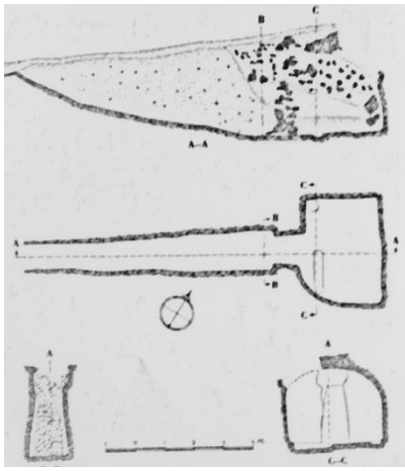

Εικ. 98. Σχέδια θαλαμοειδούς τάφου 11.

Πηγή: Persson 1942.

Εικ. 99. Η είσοδος του τάφου 10.

Πηγή: Persson 1942.

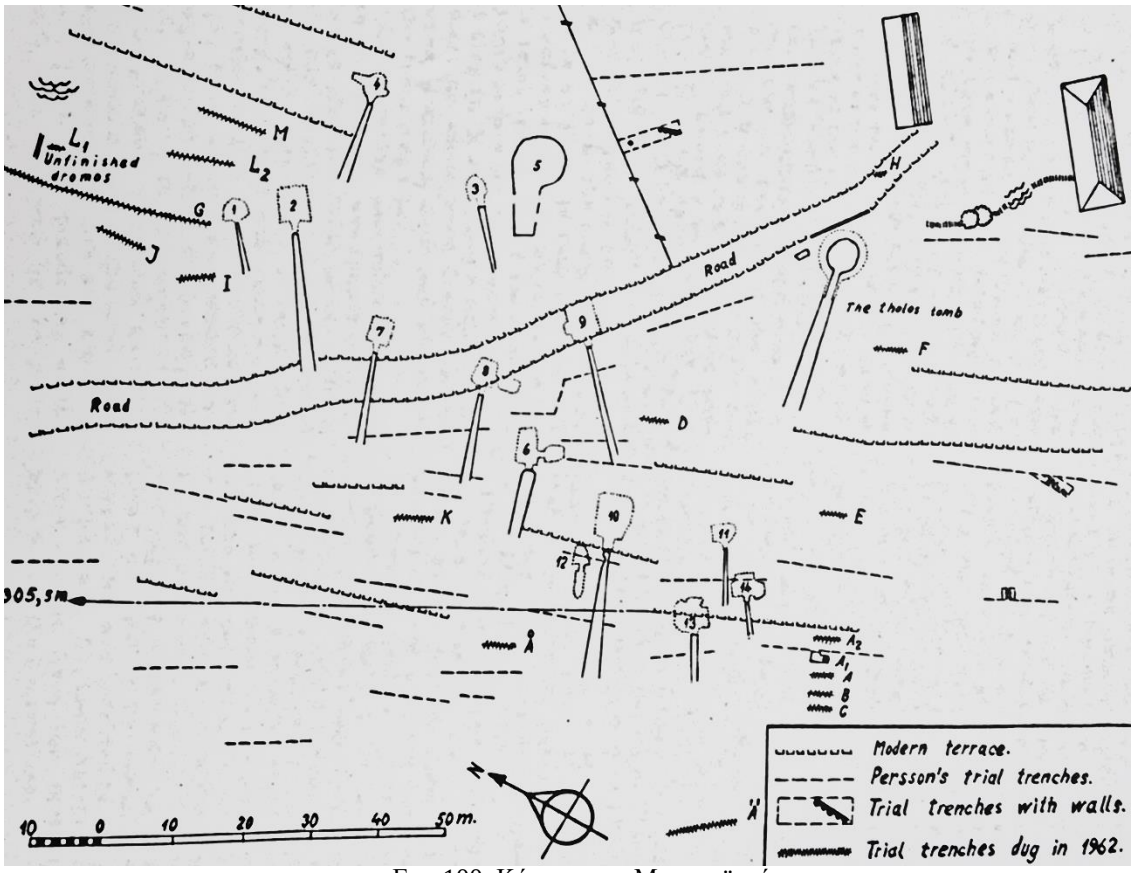

Εικ. 100. Κάτοψη του Μυκηναϊκού νεκροταφείου των Δενδρών.

Πηγή: Åström 1977.

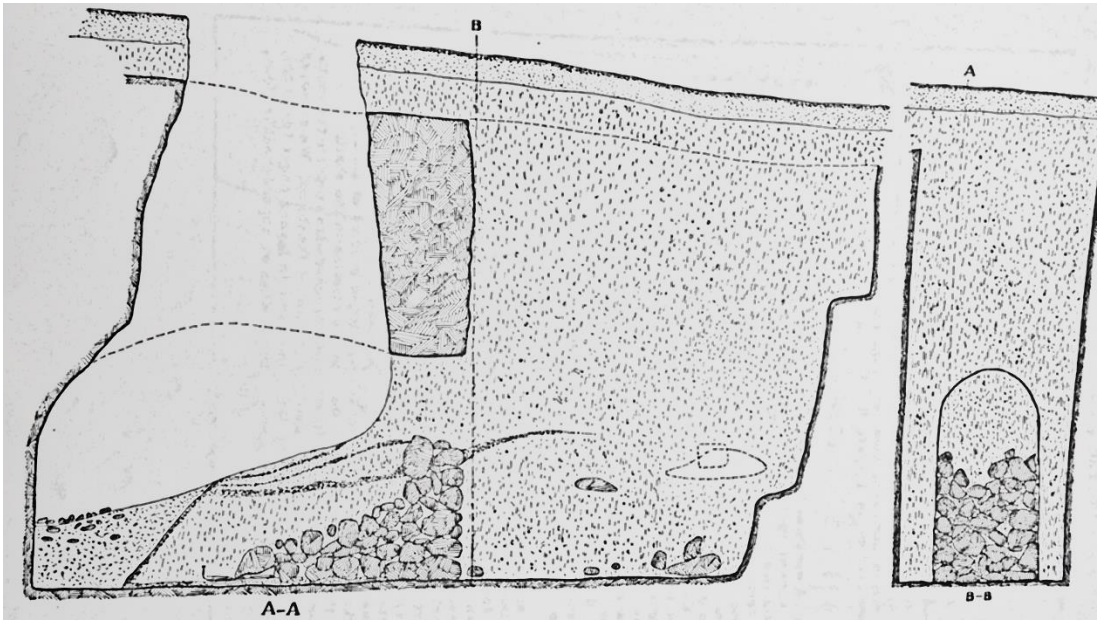

Εικ. 101. Ο τάφος του πολεμιστή. Τομές. Κλίμακα 1:32.

Πηγή: Åström 1977.

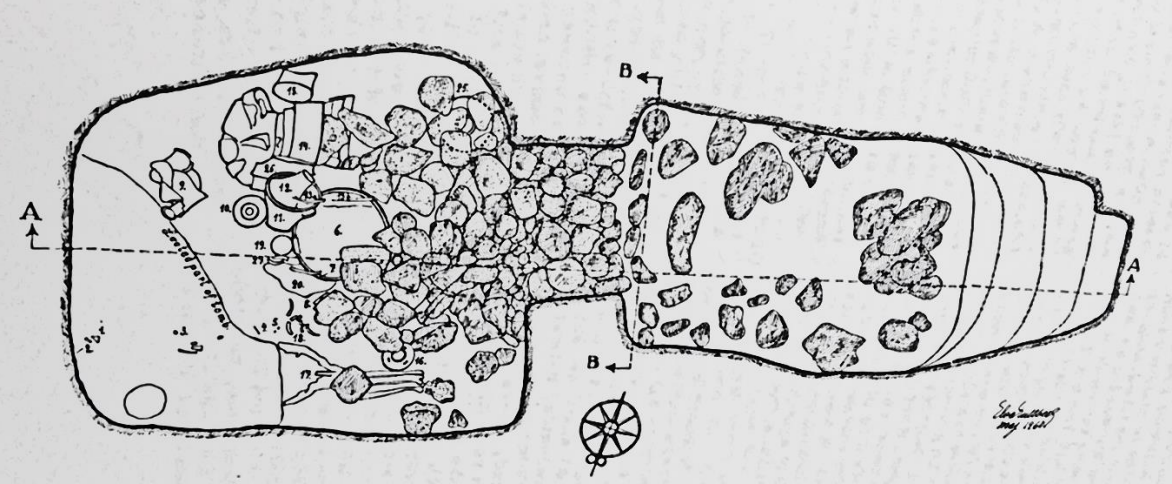

Εικ. 102. Ο τάφος του πολεμιστή.
Κάτοψη. Κλίμακα 1:32.

Πηγή: Åström 1977.

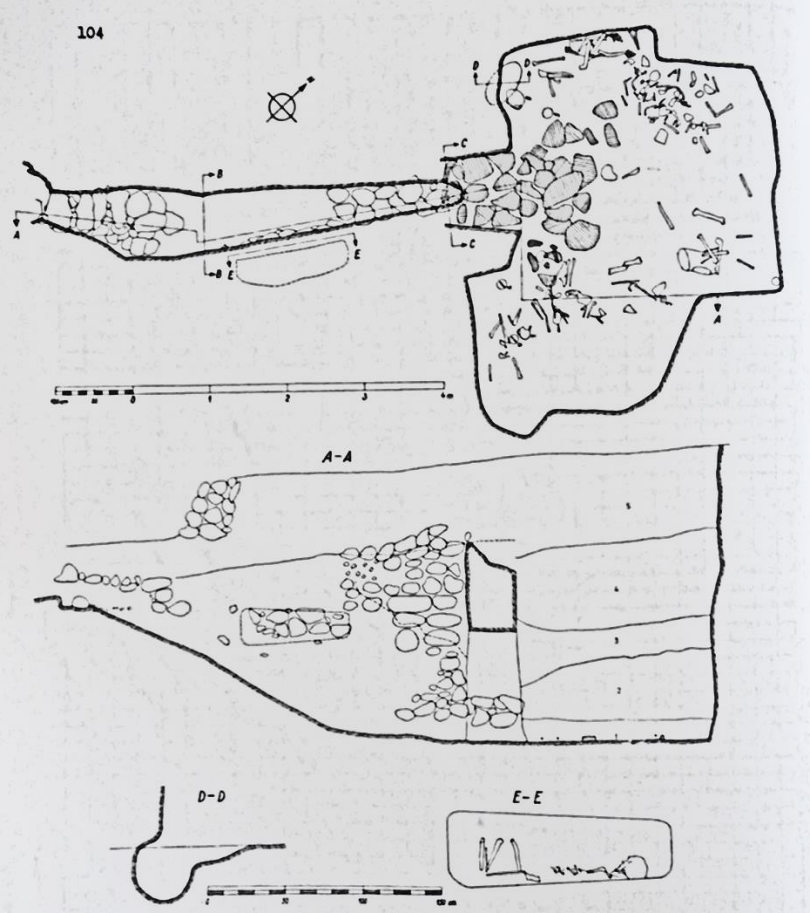

Εικ. 103. Ο τάφος 14.

Πηγή: Åström 1977.

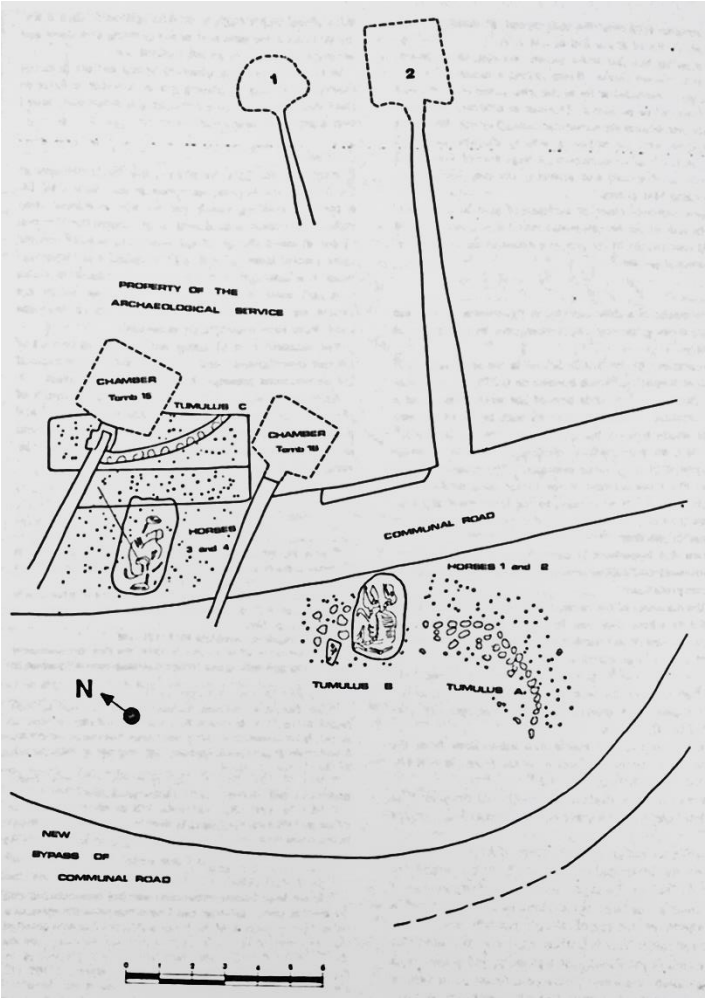

Εικ. 104. Νεκροταφείο Δενδρών. Γενική
άποψη της περιοχής των τύμβων.

Πηγή: Protonotariou – Deilaki 1990.

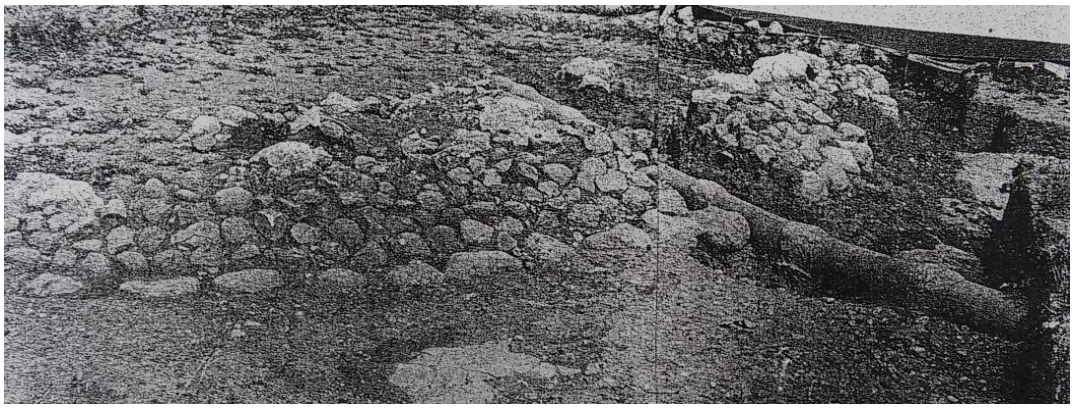

Εικ. 105. Νεκροταφείο Δενδρών. Ο
τύμβος Α. Άποψη από βορειοανατολικά.

Πηγή: Protonotariou – Deilaki 1990.

Εικ. 106. Νεκροταφείο Δενδρών. Ο τύμβος Β, τάφος 1.

Πηγή: Protonotariou – Deilaki 1990.

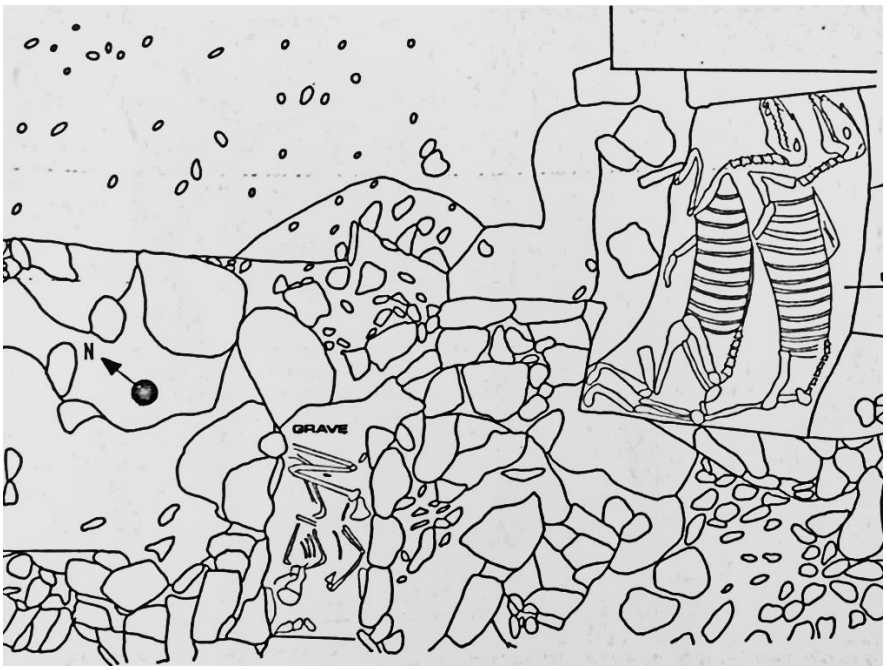

Εικ. 107. Νεκροταφείο Δενδρών. Ο τύμβος Β, ταφή αλόγων 1 & 2.

Πηγή: Protonotariou – Deilaki 1990.

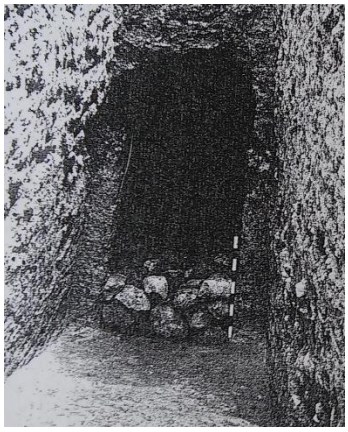

Εικ. 108. Ο θαλαμοειδής τάφος 15 κάτω από τον τύμβο Γ.
Πηγή: Protonotariou – Deilaki 1990.

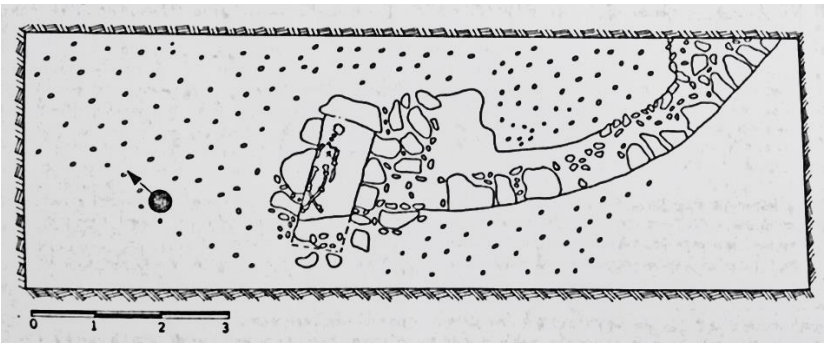

Εικ. 109. Ο τύμβος Γ.

Πηγή: Protonotariou – Deilaki

Εικ. 110. Τύμβος Β. Άλογα 1 & 2.

Πηγή: Protonotariou – Deilaki 1990.

Εικ. 111. Τύμβος Β. Άλογα 1 & 2.

Πηγή: Protonotariou – Deilaki 1990.

Εικ. 112. Δενδρά. Άλογα 3 & 4.

Πηγή: Protonotariou – Deilaki 1990.

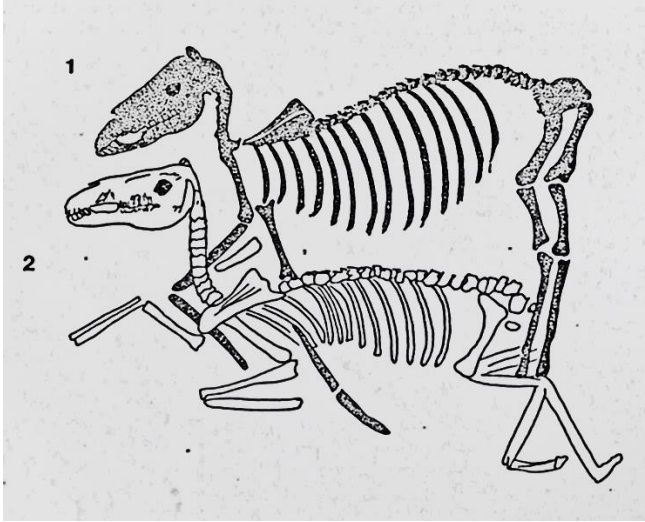

Εικ. 113. Δενδρά. Άλογα 1 & 2.

Πηγή: Protonotariou – Deilaki 1990.

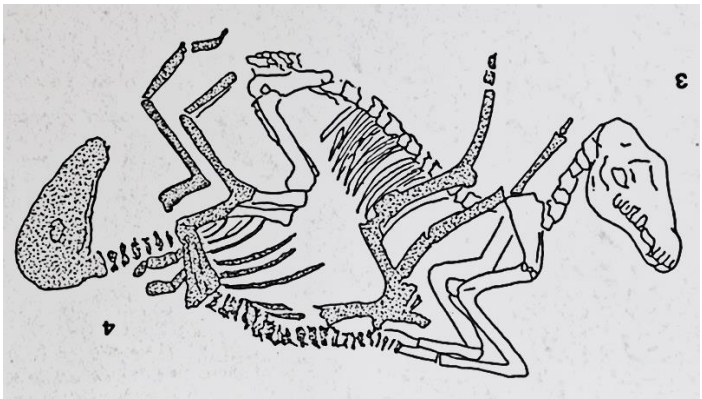

Εικ. 114 α. Δενδρά. Άλογα 3 & 4.

Πηγή: Protonotariou – Deilaki 1990.

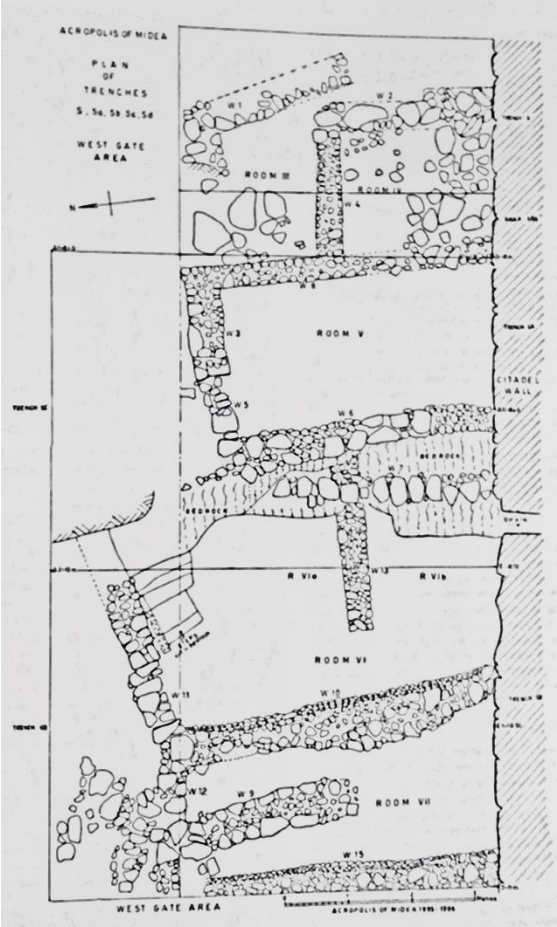

Εικ. 115. Σχέδιο του συμπλέγματος δωματίων που εφάπτεται στον οχυρωματικό περίβολο στην περιοχή της Δυτικής Πύλης.

Πηγή: OpAth 22 - 23 1997 - 1998.

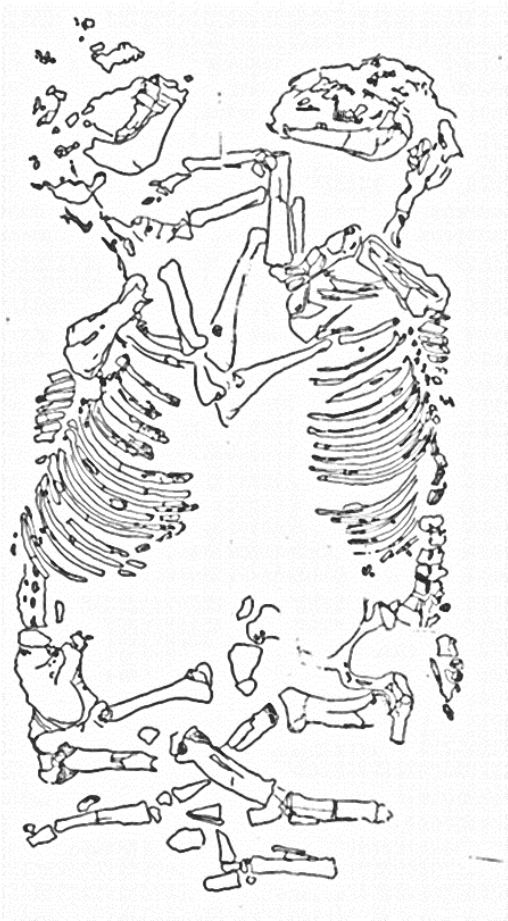

Εικ. 114 β. Δενδρά. Άλογα 5 & 6.

Πηγή: Pappi, Issakidou 2015.

Εικ. 116. Άποψη από ανατολικά του οικοδομικού συγκροτήματος.

Πηγή: OpAth 22 - 23 1997 - 1998.

Εικ. 117. Άποψη των εκδοτηρίων.

Πηγή: προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι 2016.

Εικ. 118. Άποψη των αναβαθμών που οδηγούν στην Ακρόπολη.

Πηγή: προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι 2016.

Εικ. 119. Οι λίθοι του δαπέδου στην είσοδο του αρχαιολογικού χώρου.

Πηγή: προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι 2016.

Εικ. 120. Η διακριτική περίφραξη που επιτρέπει τη θέα στην Αργολική πεδιάδα.

Πηγή: προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι 2016.

Εικ. 121. Άποψη των εκδοτηρίων και του χώρου ανάπαυσης.

Πηγή: προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι 2016.

Εικ. 122. Άποψη των εκδοτηρίων και του χώρου ανάπαυσης.

Πηγή: προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι 2016.

Εικ. 123. Άποψη της Ακρόπολης από την είσοδο του αρχαιολογικού χώρου. Πηγή: προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι 2016.

Εικ. 124. Η είσοδος στον αρχαιολογικό χώρο. Πηγή: προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι 2016.

Εικ. 125. Άποψη του χώρου στάθμευσης.

Πηγή: προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι 2016.

Εικ. 126. Άποψη των χώρων εξυπηρέτησης του κοινού.

Πηγή: προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι 2016.

Εικ. 127. Άποψη των χώρων εξυπηρέτησης του κοινού.

Πηγή: προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι 2016.

Εικ. 128. Άποψη των χώρων εξυπηρέτησης του κοινού.

Πηγή: προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι 2016.

Εικ. 129. Άποψη των χώρων εξυπηρέτησης του κοινού.

Πηγή: προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι 2016.

Εικ. 130. Η είσοδος στο
νεκροταφείο των Δενδρών.

Πηγή: προσωπικό αρχείο,
καλοκαίρι 2016.

Εικ. 131. Η είσοδος στο
νεκροταφείο των Δενδρών.

Πηγή: προσωπικό αρχείο,
καλοκαίρι 2016.

Εικ. 132. Άποψη του στεγάστρου
του θολωτού τάφου.

Πηγή: προσωπικό αρχείο,
καλοκαίρι 2016.

Εικ. 133. Η είσοδος του θολωτού
τάφου.

Πηγή: προσωπικό αρχείο,
καλοκαίρι 2016.

Εικ. 134. Άποψη του θολωτού
τάφου.

Πηγή: προσωπικό αρχείο,
καλοκαίρι 2016.

Εικ. 135. Άποψη της εισόδου και
του στεγάστρου του θολωτού τάφου.

Πηγή: προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι
2016.

Εικ. 136. Ενημερωτική πινακίδα.

Πηγή: προσωπικό αρχείο,
καλοκαίρι 2016.

Εικ. 137. Θαλαμωτός τάφος.

Πηγή: προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι
2016.

Εικ. 138. Θαλαμωτός τάφος.

Πηγή: προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι
2016.

Εικ. 139. Θαλαμωτός τάφος.

Πηγή: προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι
2016.

Εικ. 140. Θαλαμωτός τάφος.

Πηγή: προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι 2016.

Εικ. 141 Θαλαμωτός τάφος.

Πηγή: προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι 2016.

Εικ. 142. Θαλαμωτός τάφος.

Πηγή: προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι 2016.

Εικ. 143. Θαλαμωτός τάφος.

Πηγή: προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι 2016.

Εικ. 144. Θαλαμωτός τάφος.

Πηγή: προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι 2016.

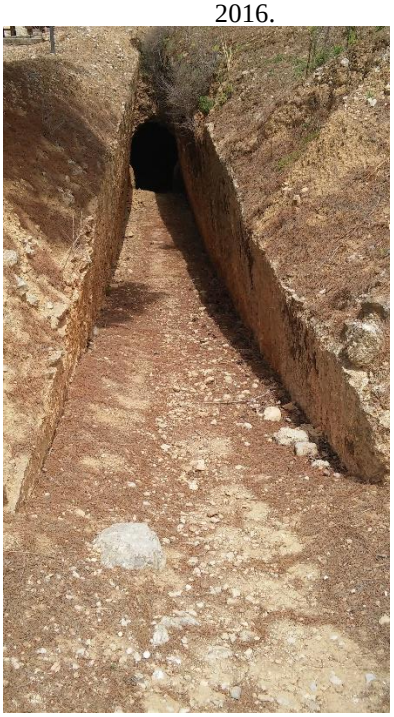

Εικ. 145. Θαλαμωτός τάφος.

Πηγή: προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι 2016.

Εικ. 146. Εσωτερικό θαλαμωτού τάφου.

Πηγή: προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι 2016.

Εικ. 147. Εσωτερικό θαλαμωτού τάφου.

Πηγή: προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι 2016.

Εικ. 148. Άποψη της ταφής των αλόγων αρχικά.

Πηγή: http://gnorizothnellada.blogspot.gr/2014/11/blog-post_76.html

Εικ. 149. Άποψη της ταφής των αλόγων.

Πηγή: προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι 2016.

Εικ. 150. Άποψη της ταφής των αλόγων.

Πηγή: προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι 2016.

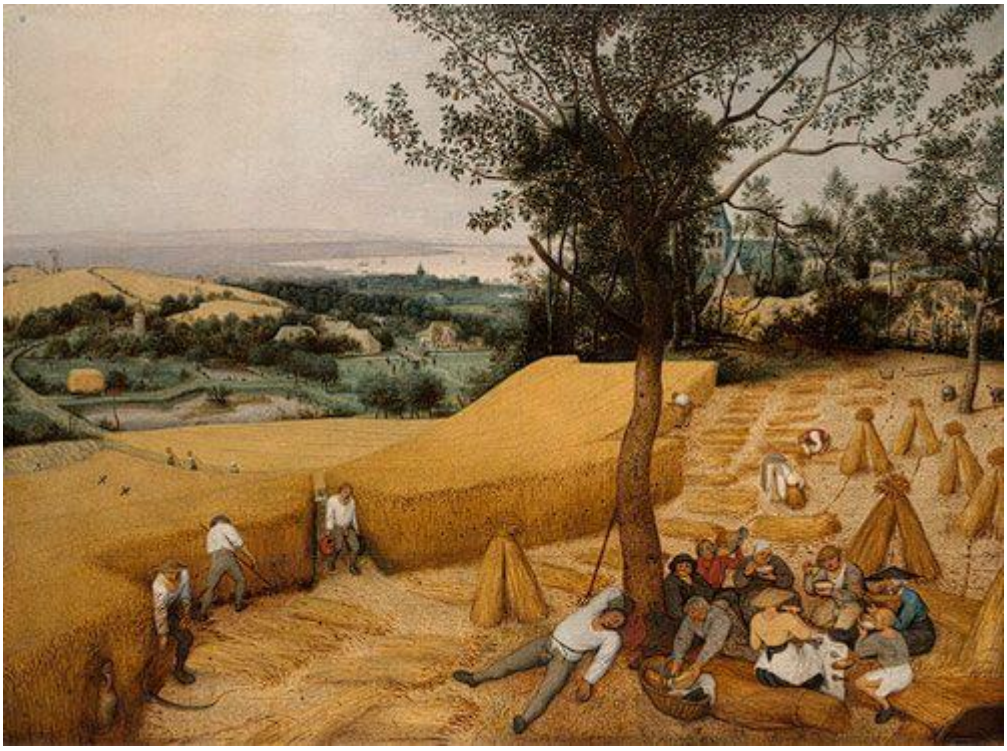

Εικ. 151. Θεριστές. Pieter Bruegel.

Πηγή: Wisse, Jacob. “Pieter Bruegel the Elder (ca. 1525–1569).” In *Heilbrunn Timeline of Art History*. New York: The Metropolitan Museum of Art, 2000–. http://www.metmuseum.org/toah/hd/brue/hd_brue.htm (October 2002)

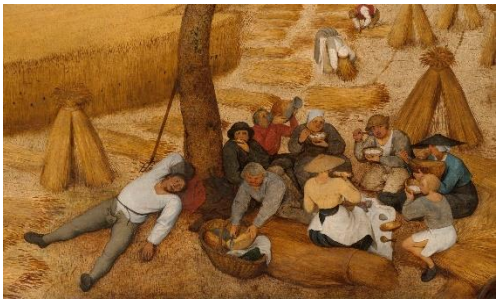

Εικ. 150 - 154. Θεριστές. Pieter Bruegel. (Λεπτομέρειες)

Πηγή: Wisse, Jacob. “Pieter Bruegel the Elder (ca. 1525–1569).” In *Heilbrunn Timeline of Art History*. New York: The Metropolitan Museum of Art, 2000–. http://www.metmuseum.org/toah/hd/brue/hd_brue.htm (October 2002)

Εικ. 155. Ασίνη.

Πηγή: Σπαθάρη, 2012, σ. 130

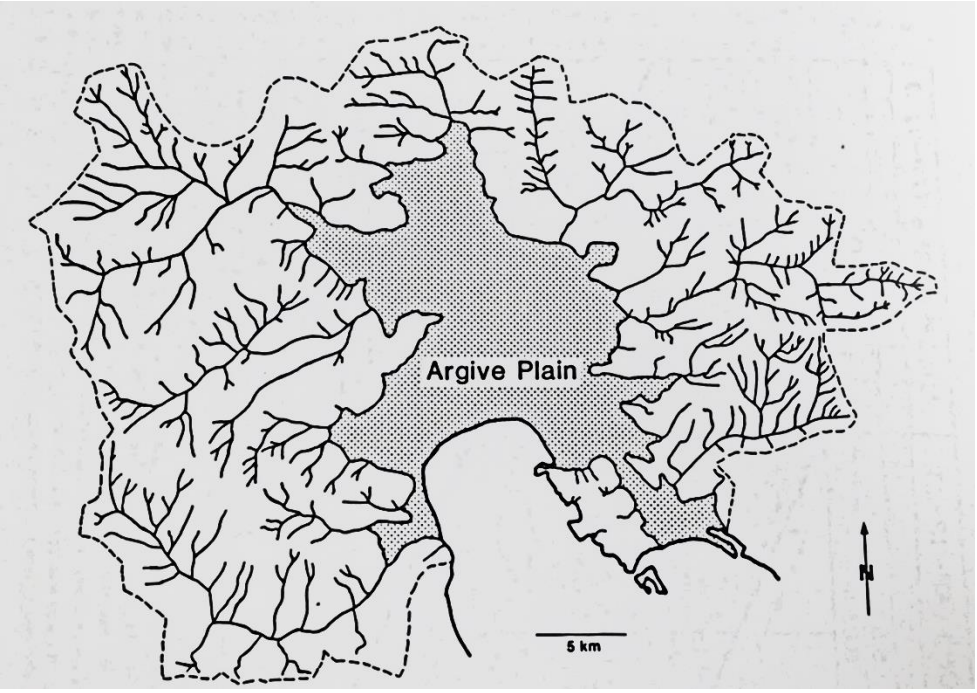

Εικ. 156. Αργολική πεδιάδα. Σύστημα απορροής υδάτων.

Πηγή: Eberhard 1993.

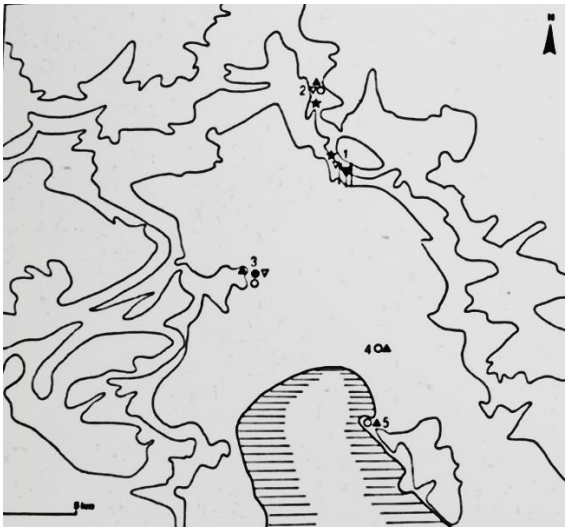

Εικ. 157. Οι σημαντικότερες θέσεις.

Πηγή: Darque 1990.

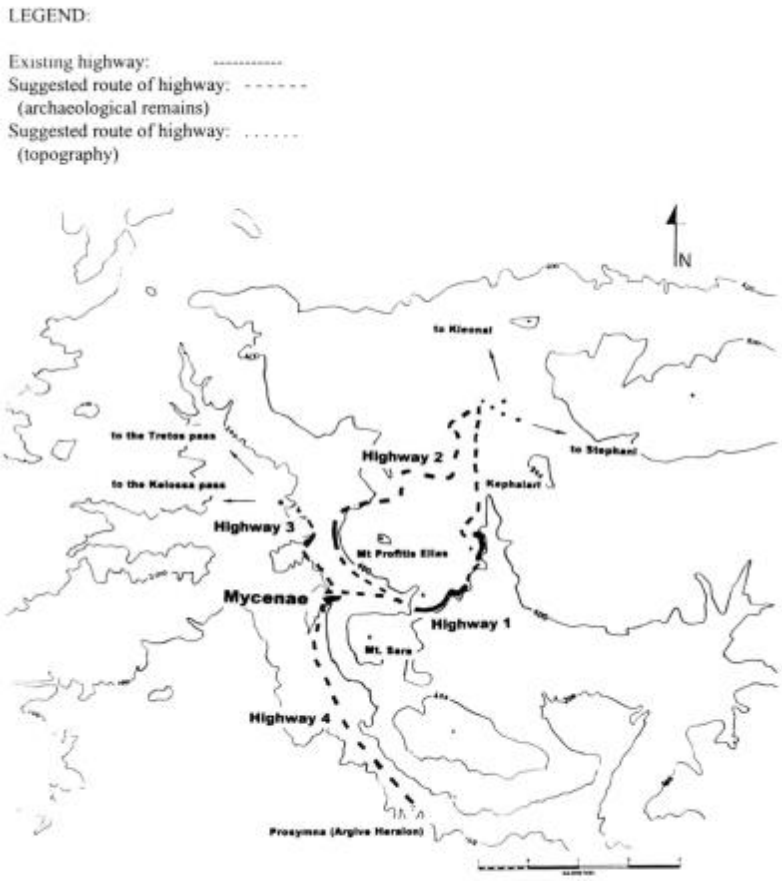

Εικ. 158. Οι τέσσερις μεγάλοι δρόμοι.

Πηγή: Jansen 1996.

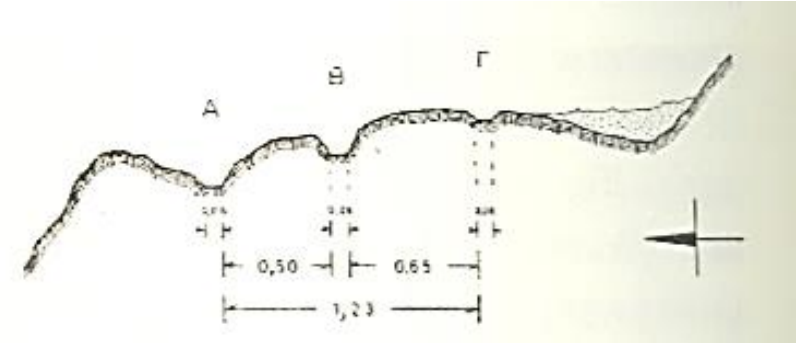

Εικ. 159. Οι τρεις αρματοτροχιές στη βόρεια κλιτύ της ακρόπολης των Μυκηνών κατά τον καθαρισμός τους.

(Ιακωβίδης 1961, πίν. 9β και σχέδιο 4) και πρόσφατη εικόνα του καταλοίπου (Ιούλιος 2004)

Πηγή: Σαλαβούρα 2015.

Εικ. 160. Λεπτομέρεια της Αργολίδας και της Κορινθίας
που προέκυψε από τη μελέτη του Bernhard Steffen.

Πηγή: Jansen 1996.

Εικ. 161. Ο χάρτης του Bernhard Steffen, 1884.

Πηγή: https://ancientmycenaeantrail.wordpress.com.

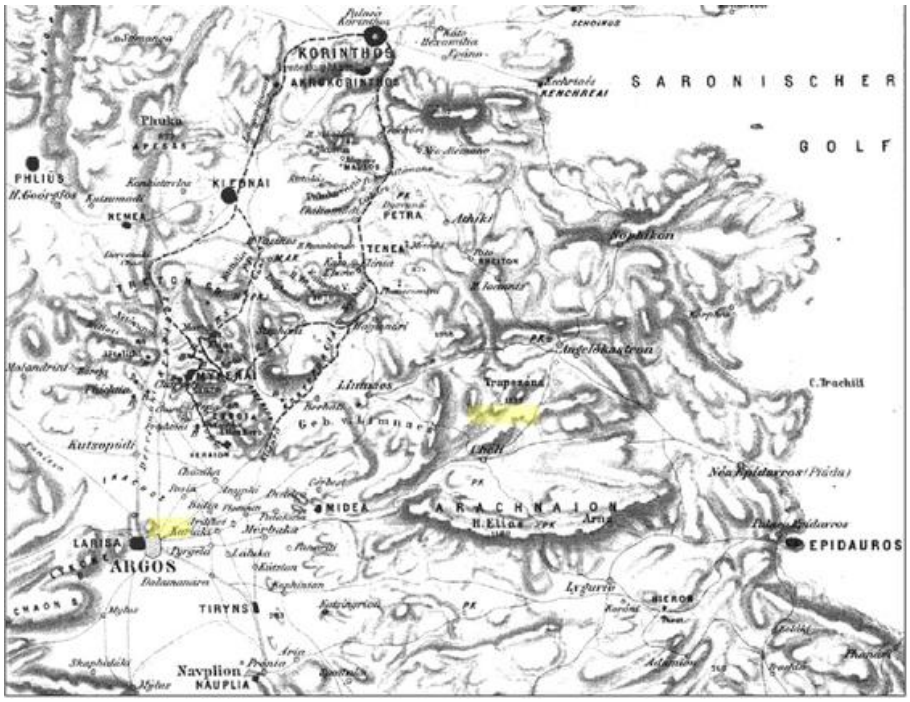

Εικ. 162. Χάρτης οδικών δικτύων Πελοποννήσου από Steffen.

Πηγή: Steffen 1884.

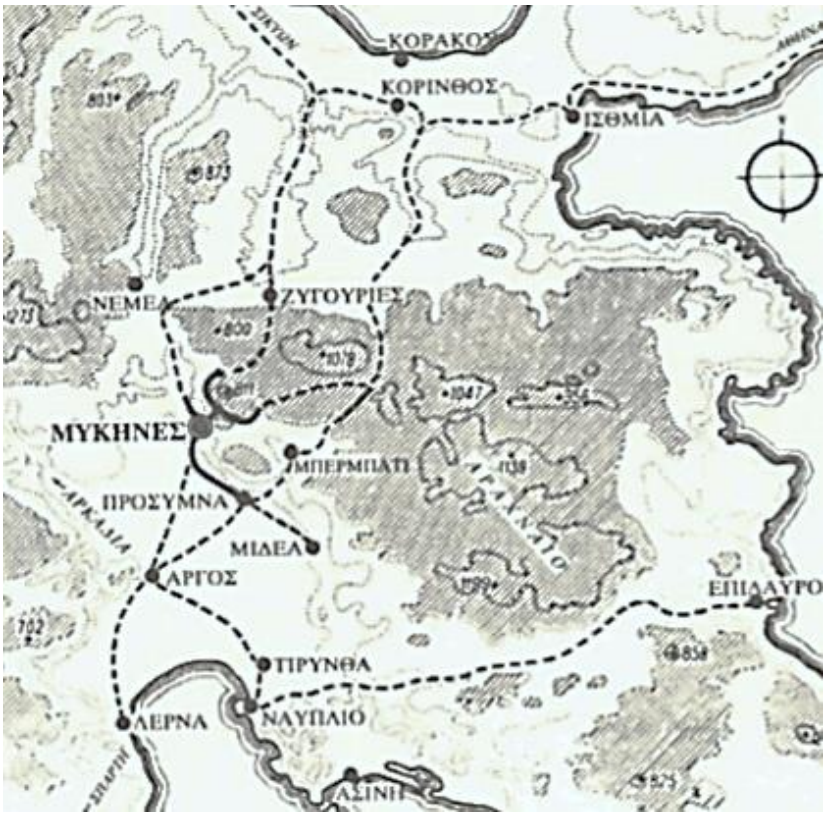

Εικ. 163. Χάρτης οδικών δικτύων Πελοποννήσου από Dickinson.

Πηγή: Σαλαβούρα 2015.

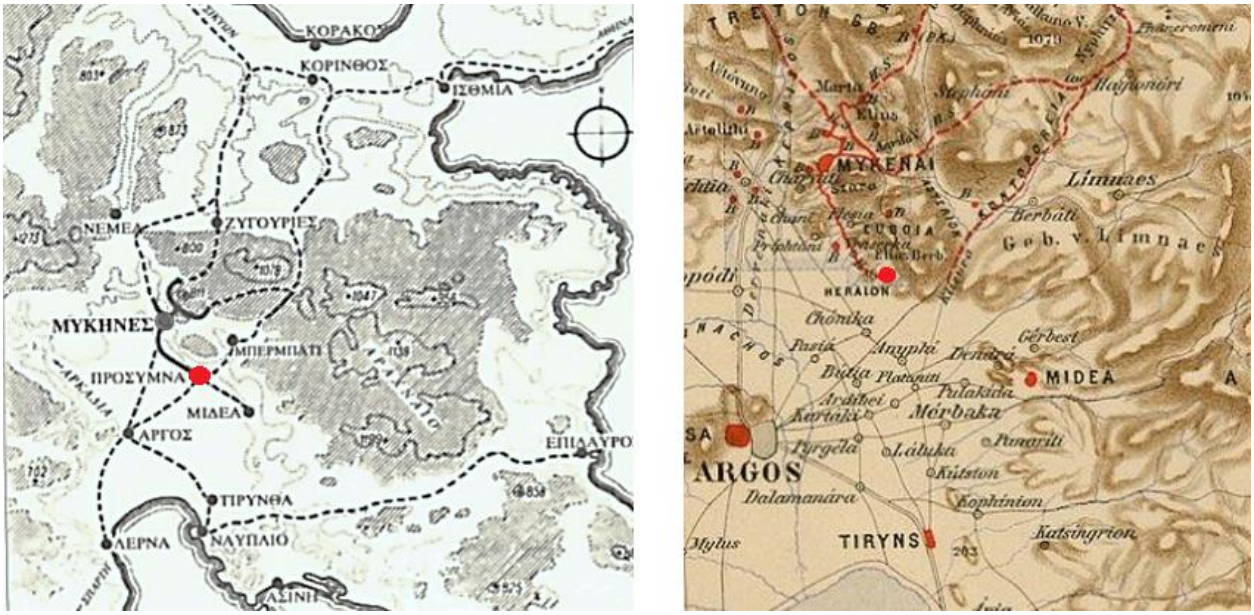

Εικ. 164. Σύγκριση χαρτών Dickinson και Steffen.

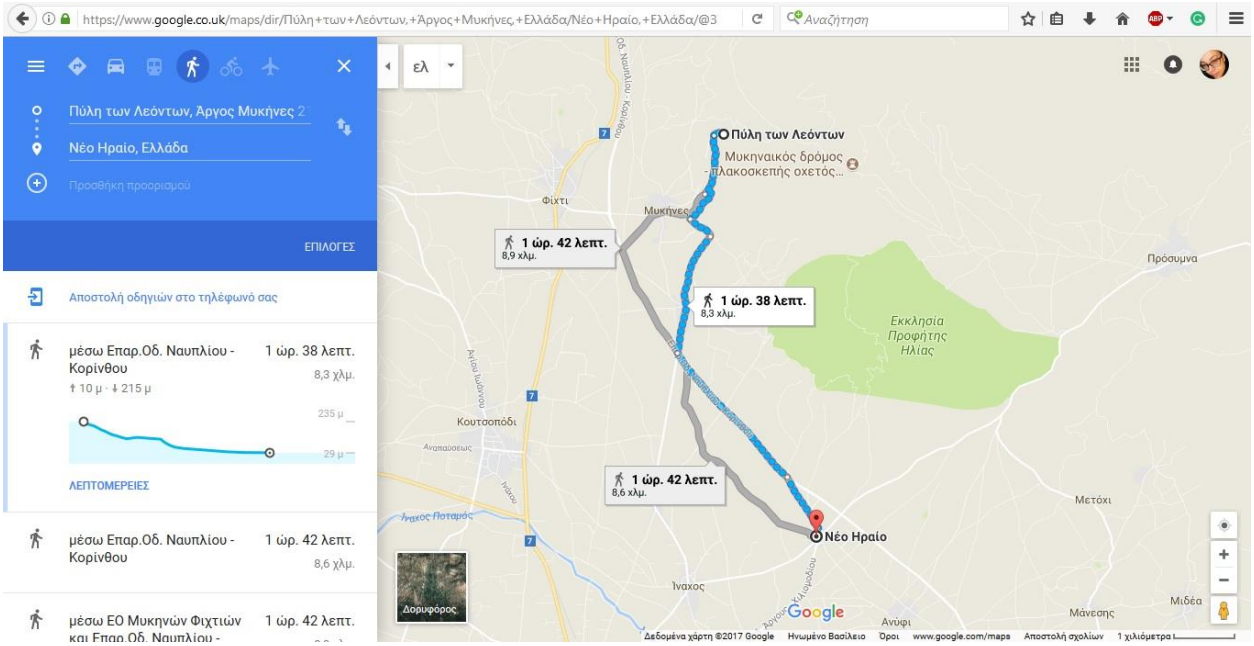

Εικ. 165. Πρόταση διαδρομής Μυκήνες – Πρόσυμνα/Ηραίο
βάσει Dickinson και Steffen.

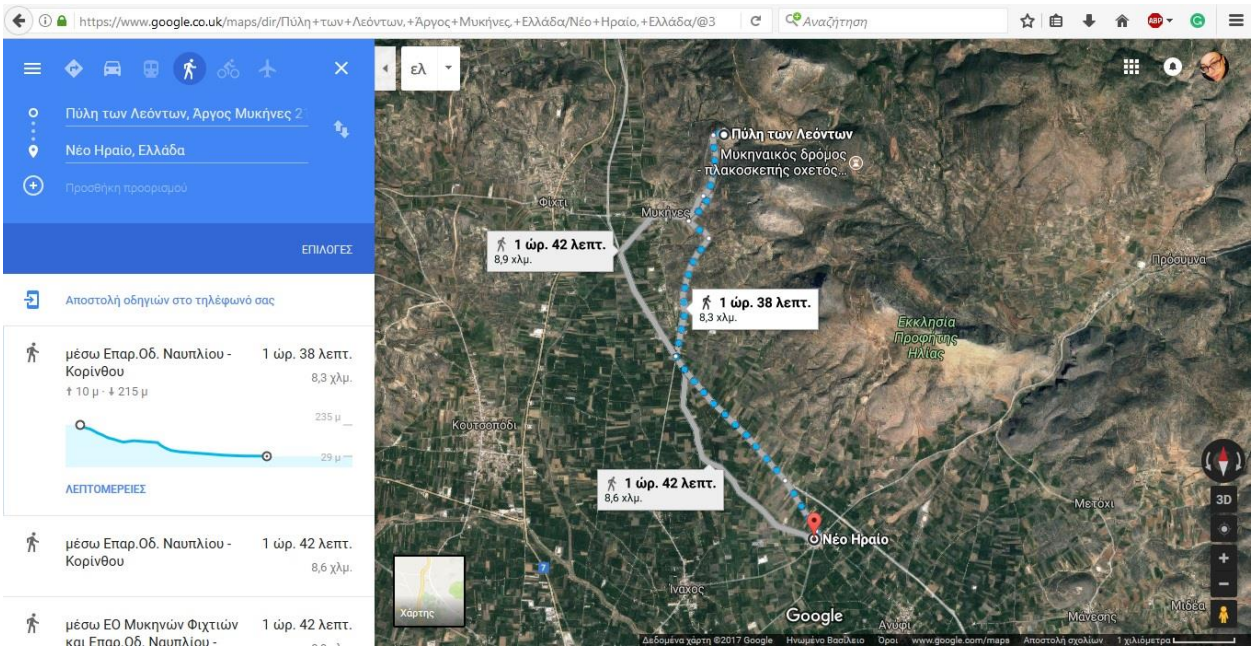

Εικ. 166. Πρόταση διαδρομής Μυκήνες – Πρόσυμνα/Ηραίο
βάσει Dickinson και Steffen.

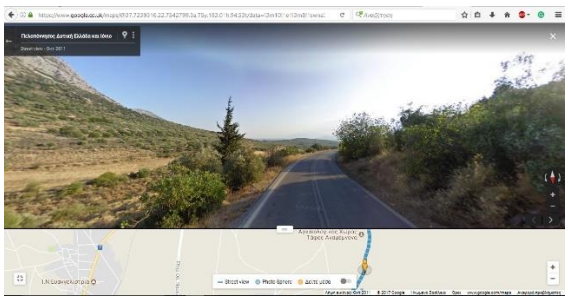

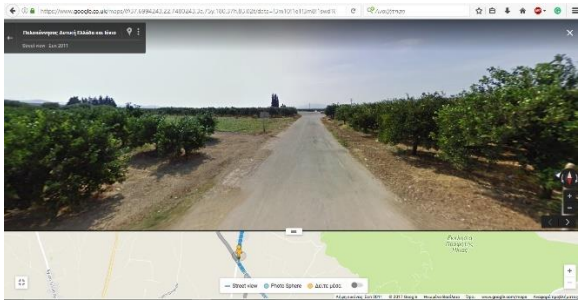

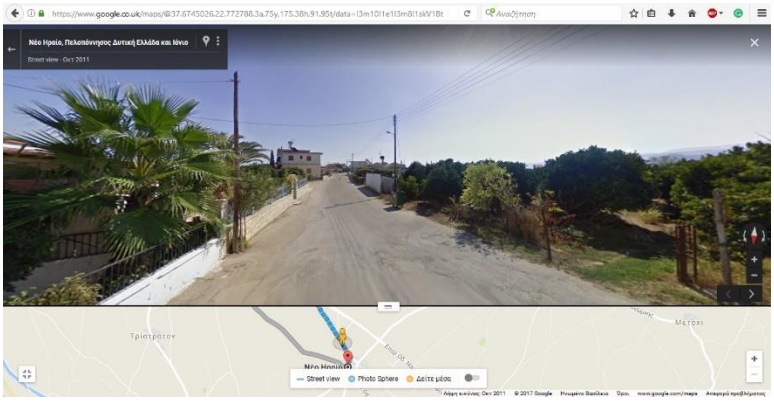

Εικ. 167-169. Σημεία της προτεινόμενης διαδρομής.

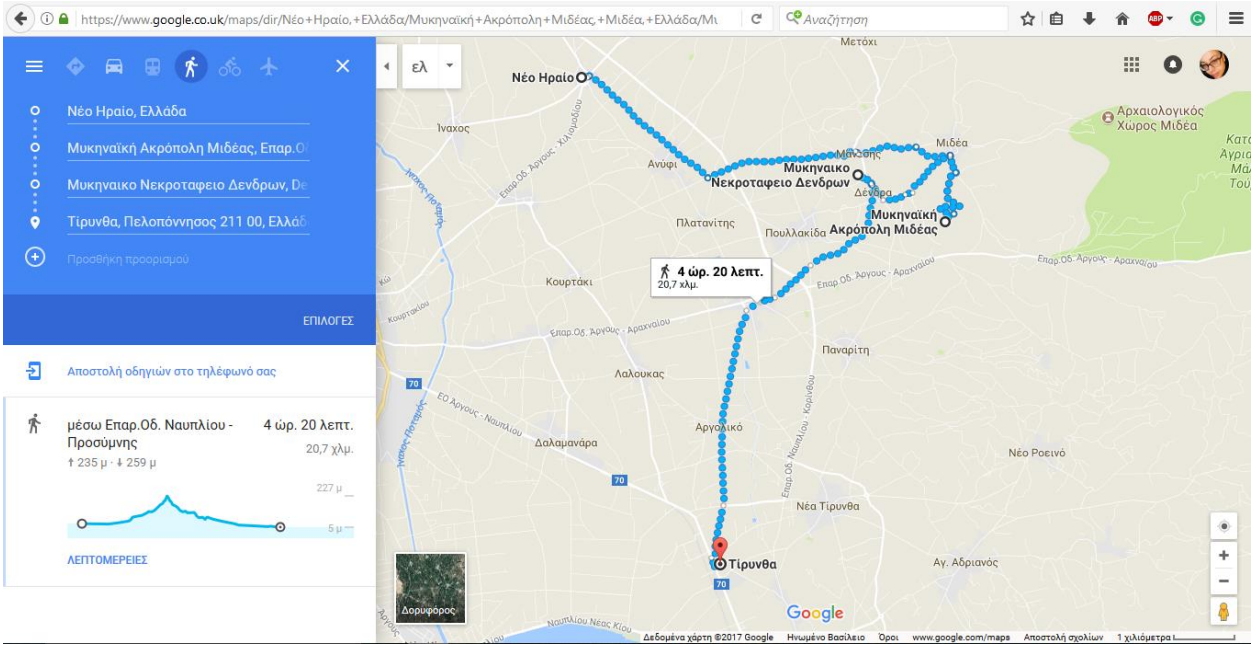

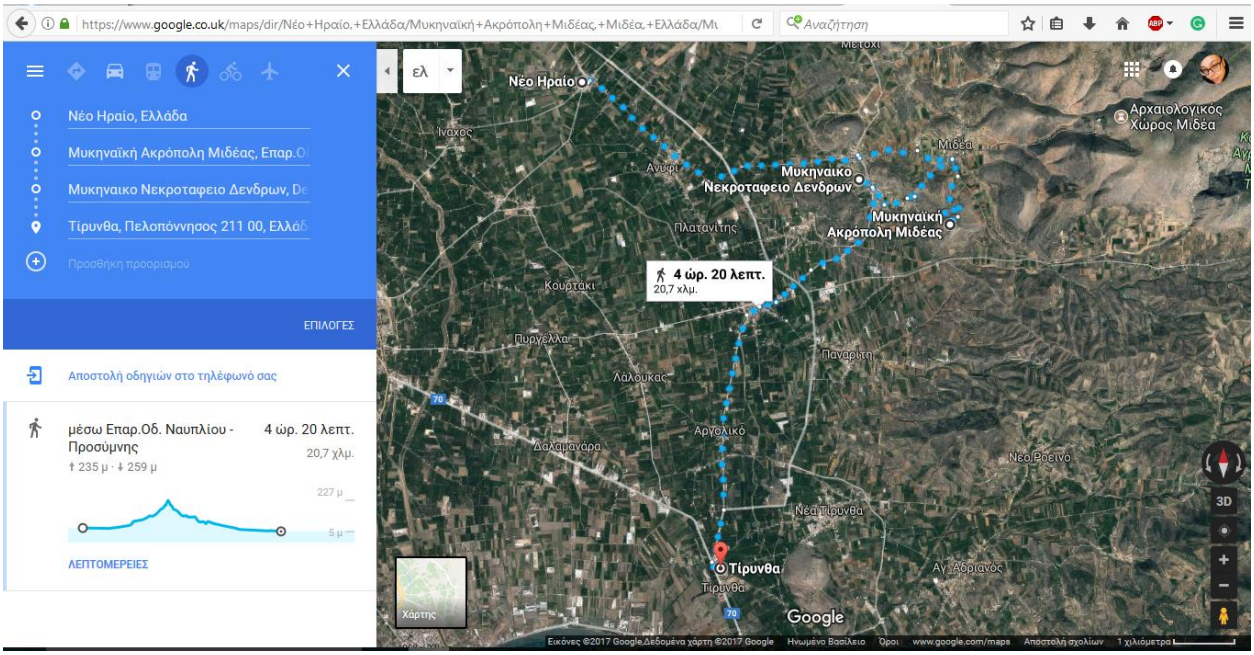

Εικ. 170 - 171. Πρόταση διαδρομής, που συνδέει Ηραίο/Πρόσυμνα, Δενδρά, Μιδέα και Τίρυνθα.

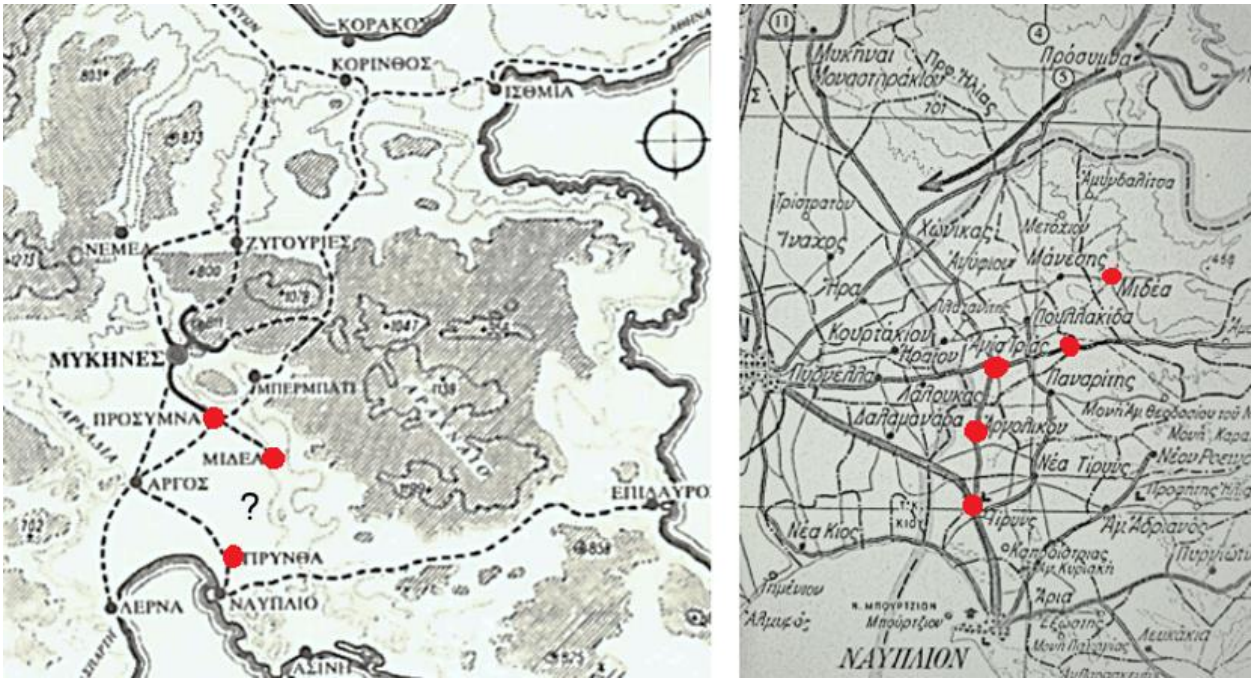

Εικ. 172. Η προτεινόμενη διαδρομή βάσει Dickinson και Πίκουλα.

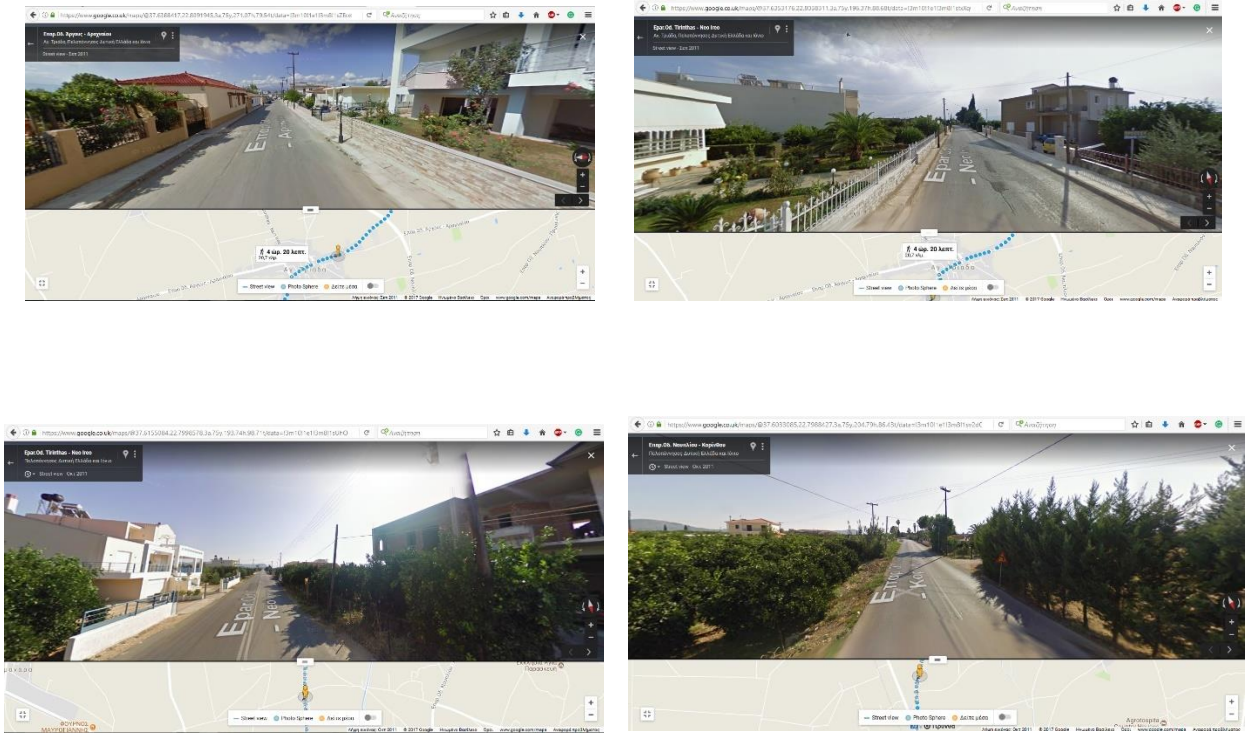

Εικ. 173 - 176. Σημεία της δεύτερης προτεινόμενης διαδρομής.

Εικ. 177 - 178. Ο υπάρχων χωματόδρομος της εναλλακτικής διαδρομής.

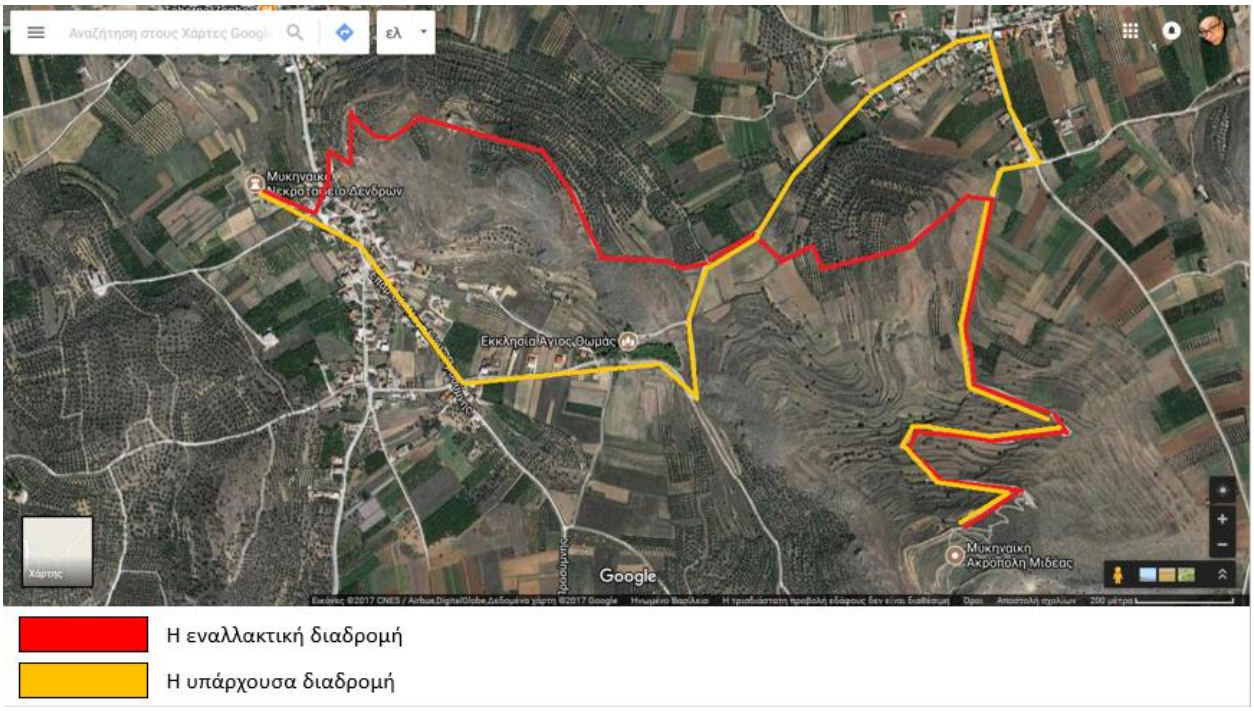

Εικ. 179. Η πορεία της προτεινόμενης εναλλακτικής διαδρομής. συγκριτικά με την υπάρχουσα διαδρομή.

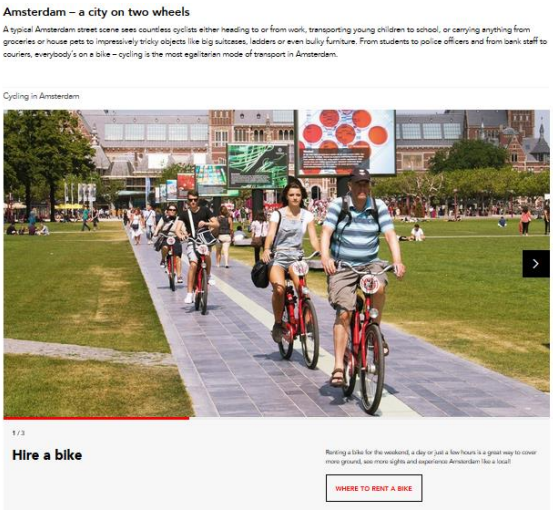

Εικ. 180 - 181. Ποδηλατόδρομοι στο Άμστερνταμ.

Πηγή:
http://hellaspath.gr/index.php?p=2&m=1&mntid=83#258.

Εικ. 182. Ποδηλατική διαδρομή στην ύπαιθρο της Ιταλίας.

Πηγή: http://www.bikeitalia.it/la-regina-viarum-lappia-antica-in-bicicletta/.

Εικ. 183. Χάρτης διαδρομής ποδηλατόδρομου στη Γαλλία.

Πηγή: http://www.mapmyride.com/fr/paris-ile-de-france/.

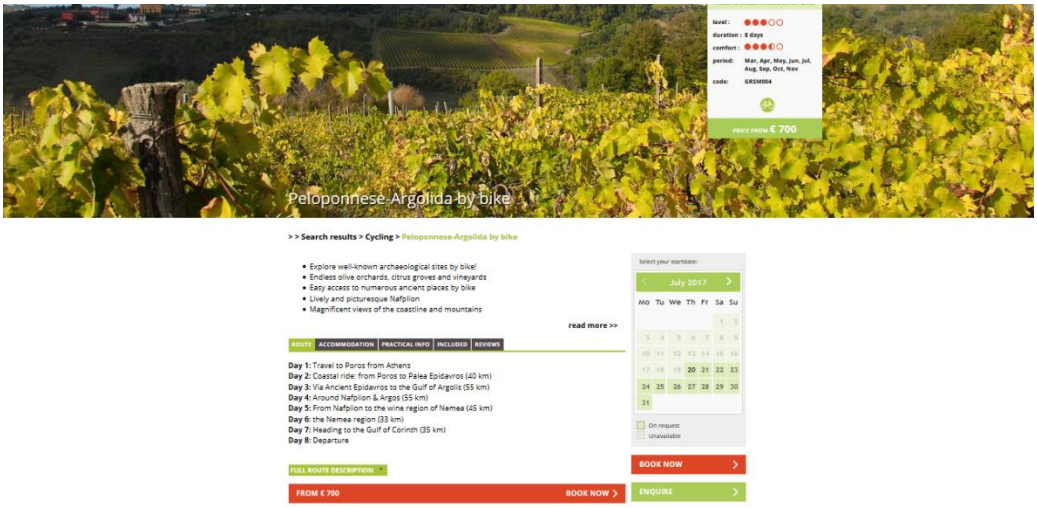

Εικ. 184. Ιστότοπος που οργανώνει ποδηλατικές διαδρομές στην Αργολίδα.

Πηγή: https://www.s-capetravel.eu/cycling-peloponnese-argolida?parentpid=108.

Εικ. 185 - 187. Παραδείγματα ποδηλατόδρομων.

Πηγή: http://www.nytimes.com/2006/07/21/travel/escapes/21hours.html.

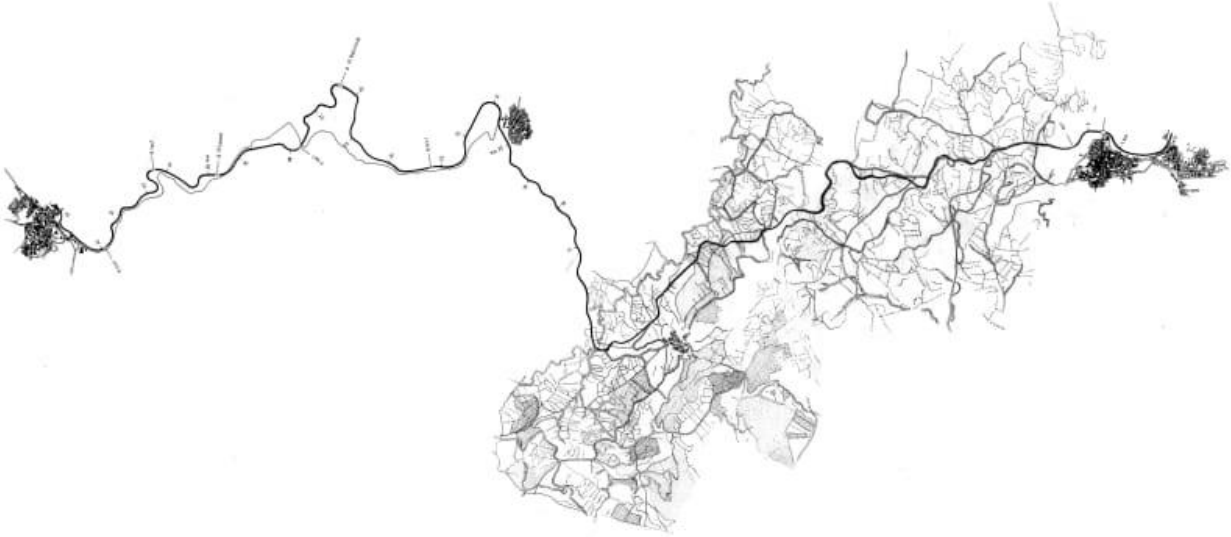

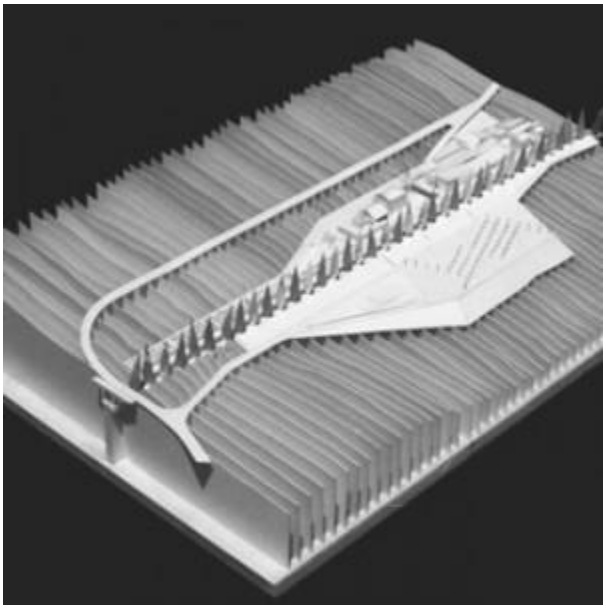

Εικ. 188 - 189. Parco Lineare.

Πηγή: https://divisare.com/projects/299889-nowa-navarra-office-walking-architecture-salvatore-gozzo-parco-lineare.html.

Εικ. 190 - 193. Parco Lineare.

Πηγή: https://divisare.com/projects/299889-nowa-navarra-office-walking-architecture-salvatore-gozzo-parco-lineare.html.

Εικ. 194 - 197. Parco Lineare.

Πηγή: https://divisare.com/projects/299889-nowa-navarra-office-walking-architecture-salvatore-gozzo-parco-lineare.html.

Εικ. 198 - 201. Parco Lineare.

Πηγή: https://divisare.com/projects/299889-nowa-navarra-office-walking-architecture-salvatore-gozzo-parco-lineare.html.

Εικ. 202 - 203. Parco Lineare.

Πηγή: https://divisare.com/projects/299889-nowa-navarra-office-walking-architecture-salvatore-gozzo-parco-lineare.html.

Εικ. 204. Παράδειγμα σημείου στάσης.

Πηγή: https://albanybicyclecoalition.com/2017/04/.

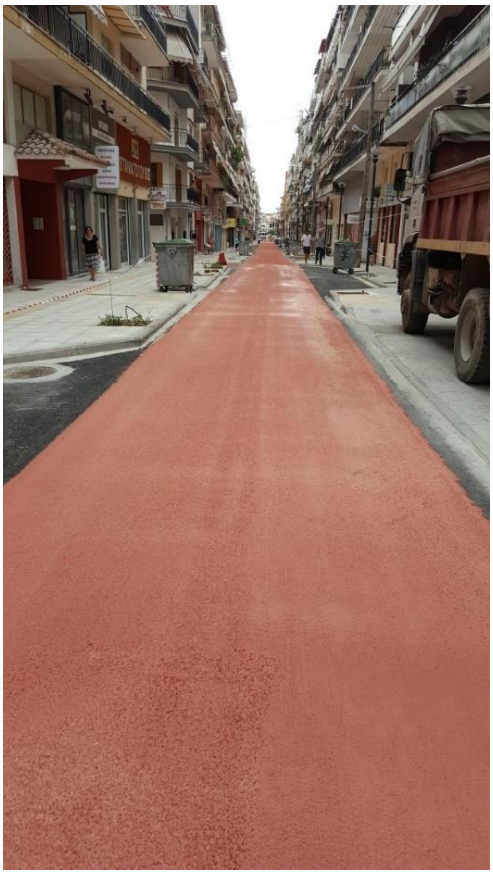

Εικ. 205. Επίστρωση ψυχρού φωτοκαταλυτικού υλικού

Πηγή: http://www.ert.gr/perifereiakoi-stathmoi/seres/.

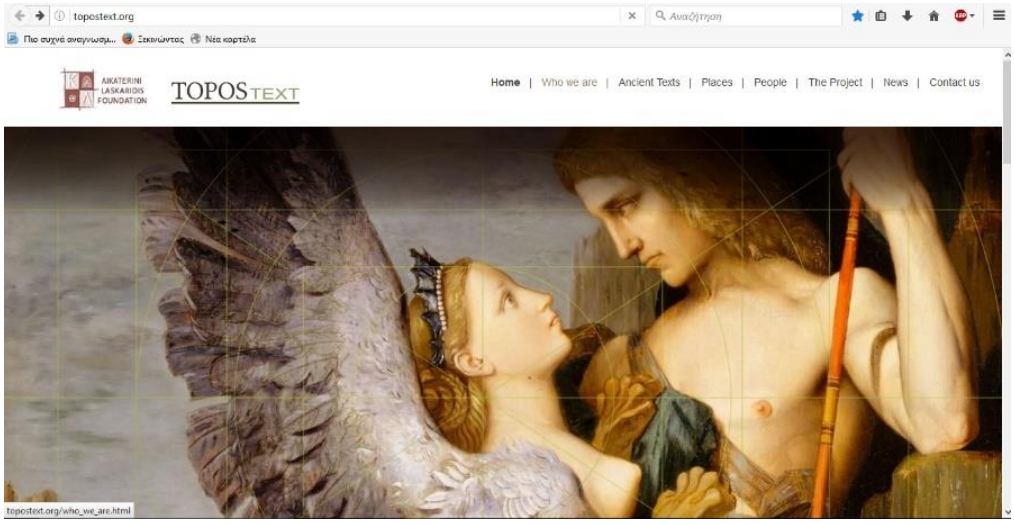

Εικ. 206. Το site της εφαρμογής TOPOStext.

Πηγή: http://topostext.org/the_project.html.

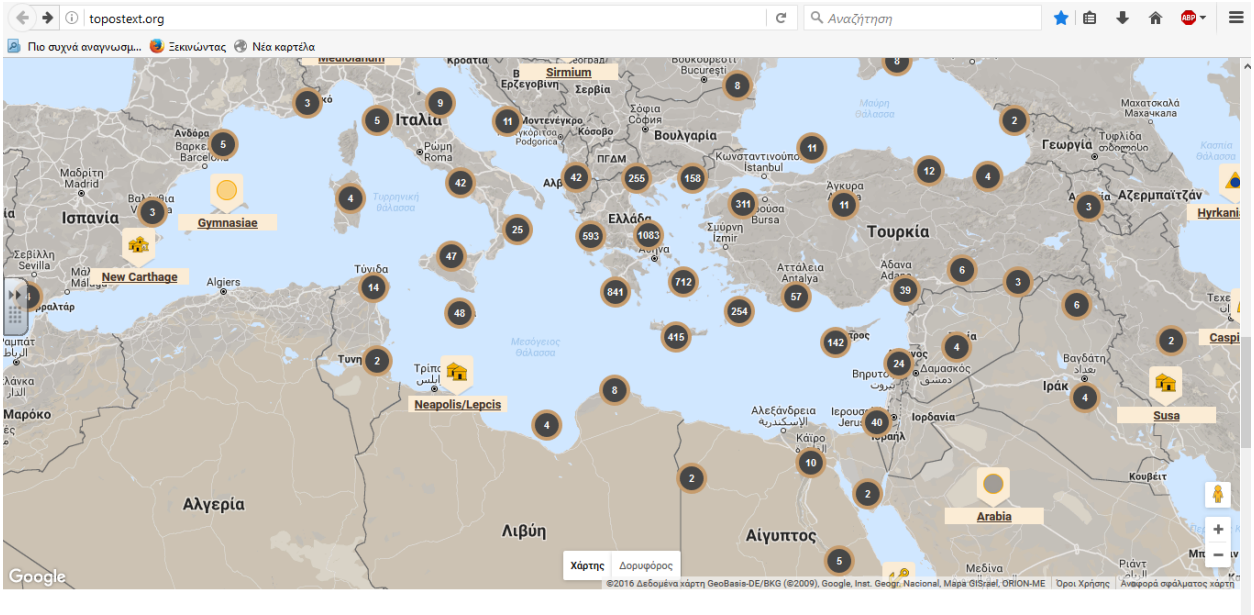

Εικ. 207. Τα σημεία ενδιαφέροντος στην εφαρμογή TOPOStext.

Πηγή: http://topostext.org/the_project.html.

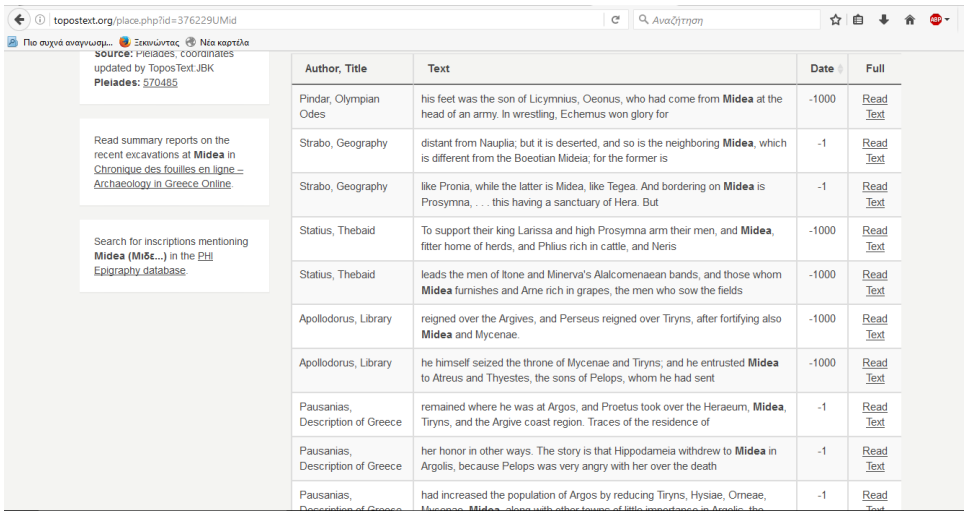

source: Pleiades, coordinates updated by ToposText.JBK
Pleiades: 570485

Read summary reports on the recent excavations at **Midea** in Chronique des fouilles en ligne – Archaeology in Greece Online.

Search for inscriptions mentioning **Midea (Μιδε...)** in the PHI Epigraphy database.

Author, Title	Text	Date	Full
Pindar, Olympian Odes	his feet was the son of Licymnius, Oeonus, who had come from **Midea** at the head of an army. In wrestling, Echemus won glory for	-1000	Read Text
Strabo, Geography	distant from Nauplia; but it is deserted, and so is the neighboring **Midea**, which is different from the Boeotian Mideia; for the former is	-1	Read Text
Strabo, Geography	like Pronia, while the latter is Midea, like Tegea. And bordering on **Midea** is Prosymna, . . . this having a sanctuary of Hera. But	-1	Read Text
Statius, Thebaid	To support their king Larissa and high Prosymna arm their men, and **Midea**, fitter home of herds, and Phlius rich in cattle, and Neris	-1000	Read Text
Statius, Thebaid	leads the men of Itone and Minerva's Alalcomenaean bands, and those whom **Midea** furnishes and Arne rich in grapes, the men who sow the fields	-1000	Read Text
Apollodorus, Library	reigned over the Argives, and Perseus reigned over Tiryns, after fortifying also **Midea** and Mycenae.	-1000	Read Text
Apollodorus, Library	he himself seized the throne of Mycenae and Tiryns; and he entrusted **Midea** to Atreus and Thyestes, the sons of Pelops, whom he had sent	-1000	Read Text
Pausanias, Description of Greece	remained where he was at Argos, and Proetus took over the Heraeum, **Midea**, Tiryns, and the Argive coast region. Traces of the residence of	-1	Read Text
Pausanias, Description of Greece	her honor in other ways. The story is that Hippodameia withdrew to **Midea** in Argolis, because Pelops was very angry with her over the death	-1	Read Text
Pausanias, Description of Greece	had increased the population of Argos by reducing Tiryns, Hysiae, Orneae, Mycenae, **Midea**, along with other towns of little importance in Argolis, the	-1	Read Text

Εικ. 208. Οι πληροφορίες από τις φιλολογικές μαρτυρίες όπως φαίνονται στην εφαρμογή TOPOStext.

Πηγή: http://topostext.org/the_project.html.

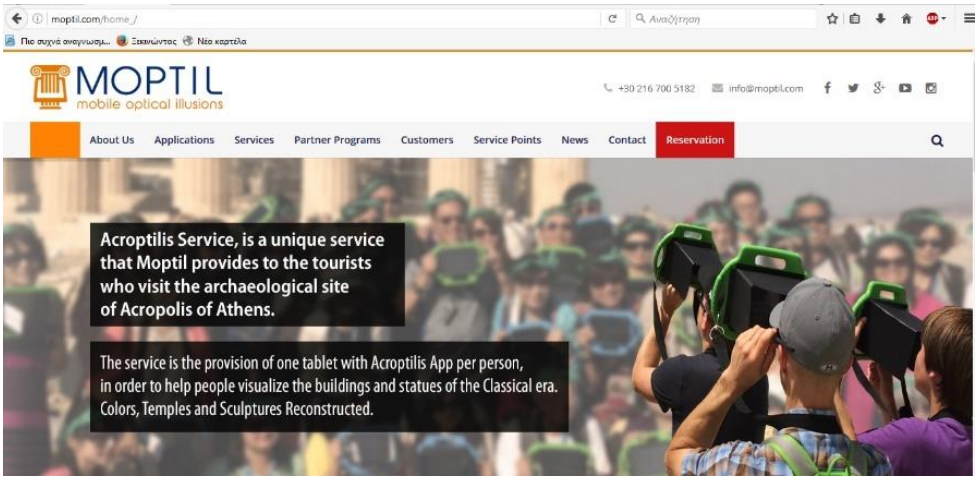

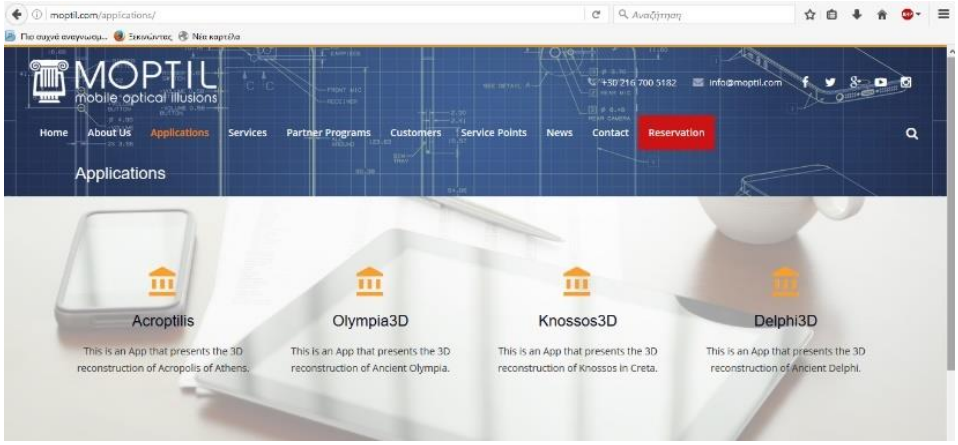

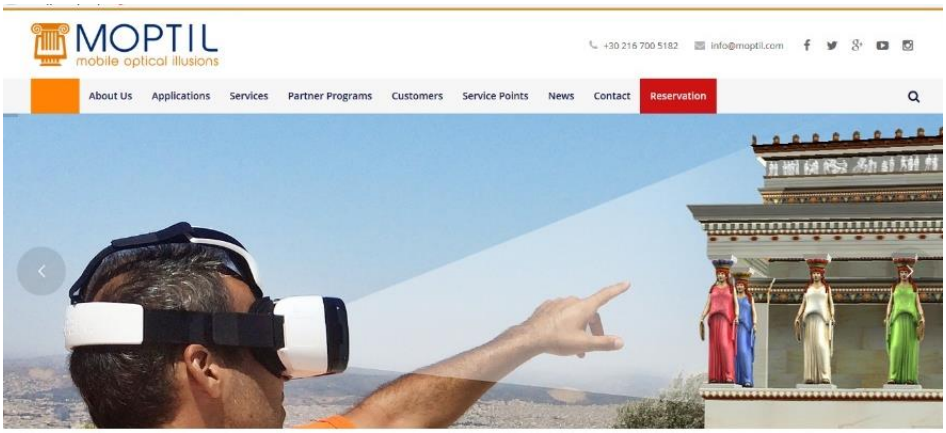

Εικ. 209 - 211. Η εφαρμογή αναπαράστασης μνημείων.

Πηγή: http://moptil.com/home_/.

Εικ. 212 - 213. Η εφαρμογή αναπαράστασης μνημείων.

Πηγή: http://moptil.com/home_/.

Εικ. 214. Άποψη της αργολικής πεδιάδας.

Πηγή: Προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι 2016.

Εικ. 215. Άποψη της αργολικής πεδιάδας.

Πηγή: Προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι 2016.

Εικ. 216. Άποψη της αργολικής πεδιάδας.

Πηγή: Προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι 2016.

Εικ. 217. Άποψη της αργολικής πεδιάδας.

Πηγή: Προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι 2016.

Εικ. 218. Άποψη της αργολικής πεδιάδας.

Πηγή: Προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι 2016.

Εικ. 219. Άποψη της αργολικής πεδιάδας.

Πηγή: Προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι 2016.

Εικ. 220. Η θέα από την Ανατολική Πύλη.

Πηγή: Προσωπικό αρχείο, καλοκαίρι 2016.

Specifications

Type:	City Passes in Madrid
Departs From:	Madrid
Meeting Point:	
Duration:	24, 48, 72 or 120 hours
Availability:	daily at upon request
Product Code:	8369
Voucher info:	Paper voucher printout not required for this activity. You may show e-voucher from your mobile device.
Featured On:	Prado Museum • Madrid Royal Palace • Thyssen-Bornemisza Museum • Santiago Bernabeu Stadium • Queen Sofia National Art Center • Las Ventas Bullring • Vicente CalderÃªn Stadium • Madrid Wax Museum • Madrid City Pass & Skip the Line Tickets • City Pass & Skip the Line Tickets

Εικ. 221. Ενιαίο εισιτήριο στη Μαδρίτη.

Πηγή: https://www.getyourguide.com/madridACTQDovXhoCaTPw_wcB.

SUGGESTED PARIS PASS ITINERARY

DAY 1		DAY 2		DAY 3		DAY 4	
ATTRACTION TICKET PRICE		ATTRACTION TICKET PRICE		ATTRACTION TICKET PRICE		ATTRACTION TICKET PRICE	
Paris Bus Tour	€33.00	Orsay Museum	€12.00	Set in Paris Walking Tour	€25.00	Seine River Cruise	€15.00
Louvre Museum	€12.00	Paris Opera House	€15.50	Picasso Museum	€12.50	Arc de Triomphe	€12.00
Notre Dame Cathedral	€10.00	French Wine Tasting	€30.00	Centre Pompidou	€13.00	Grevin Wax Museum	€23.50
Pantheon	€8.50			Montparnasse Tower	€15.00		
DAILY TOTAL WITHOUT PASS	€63.50	DAILY TOTAL WITHOUT PASS	€57.50	DAILY TOTAL WITHOUT PASS	€65.50	DAILY TOTAL WITHOUT PASS	€50.50

Εικ. 222. Ενιαίο εισιτήριο στο Παρίσι.

Πηγή: https://www.parispass.com/.

Εικ. 223. Ενιαίο εισιτήριο στη Ρώμη.
Πηγή:
http://www.romapass.it/p.aspx?l=en&tid=2://moptil.com/home_/.

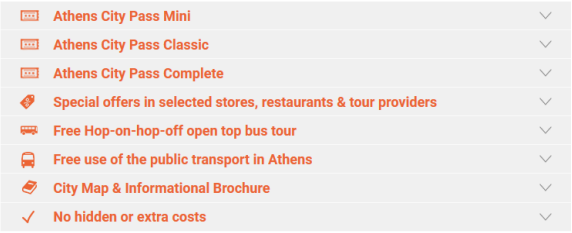

Εικ. 224. Ενιαίο εισιτήριο στην Αθήνα.

Πηγή: https://www.turbopass.com/athens-city-pass.

Εικ. 225. Ο Angel Ayala ακουμπά το αντίγραφο ενός αγγείου κατά τη διάρκεια επίσκεψης στο μουσείο Penn στη Φιλαδέλφεια.

Πηγή:
http://cdn.phys.org/newman/gfx/news/hires/2013/4-usmuseumtell.jpg.

Εικ. 226. Μουσείο αφής, Φάρος τυφλών.

Πηγή:
https://friendsoftheblind.org/programs-we-support/tactual-museum.

Εικ. 227 - 228. Μουσείο αφής, Φάρος τυφλών.

Πηγή: https://friendsoftheblind.org/programs-we-support/tactual-museum.

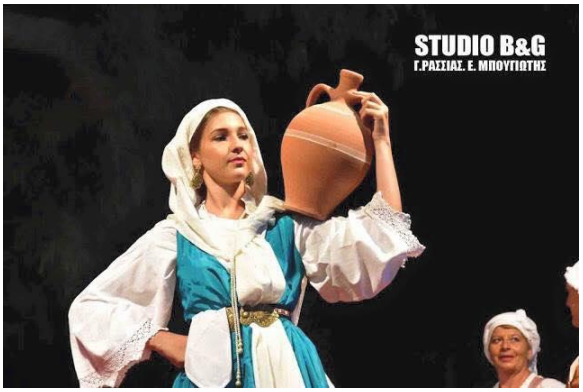

Εικ. 229 - 233. Δραστηριότητες του πολιτιστικού συλλόγου «Αλκμήνη».

Πηγή: Αρχείο συλλόγου.

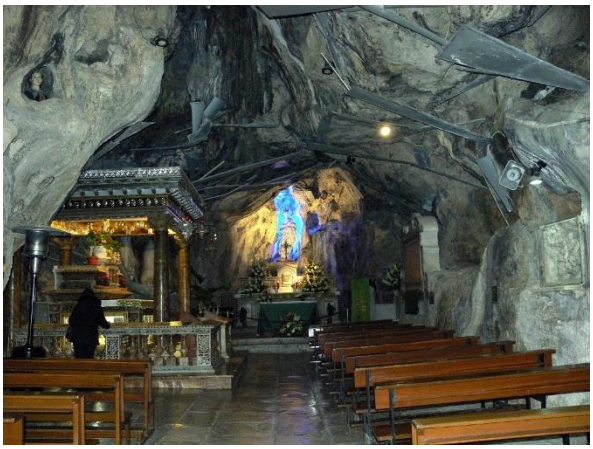

Εικ. 234 - 235. Santa Rosalia, Palermo.

Στην είσοδο πωλούνται φρέσκοι χυμοί.

Πηγή:
http://www.estockphoto.com/results.asp?searchtxtkeys=Citrus%20fruit.

Εικ. 236. Σικελία.

Υπαίθριο πωλητήριο φρέσκων χυμών.

Πηγή:
https://gr.pinterest.com/MyItalyandMe/sicily/.